

Doğuşu ve Tarihsel Gelişimi Bağlamında İslam Hukukunda İhtilaf

Yüksel Salman

Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi (ROR ID: 05ryemn72)

İslami ilimler Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı

Assistant Professor Dr., University of Ankara Yıldırım Beyazıt, Faculty of Islamic Studies Department of Islamic Law

Ankara/Turkey

ysalman67@hotmail.com

ORCID: 0000-0001-5747-9639

Ikhtilaf in Islamic Law in the Context of its Emergence and Historical Development

Abstract

Ikhtilaf (differences of opinion on religious matters) is a natural phenomenon. Throughout the history, different views and understandings have always existed. This fact should be taken into account while evaluating the ihtilaf on fiqh (jurisprudence) matters. The ihtilaf that are in contradiction with the nass, the ijma, and the general tenets and principles of Islam have not been approved throughout the history of Islamic law. The duly-conducted ijihad made by the qualified fuqaha (fiqh scholars) on matters open to ijihad, and the ihtilaf that occurring as their consequence are, however, evaluated as a reason for mercy. The scholars of Islamic law in the period of the Companions and the subsequent periods have had disagreements on many issues. However, this situation was not seen as a reason for dissension (fitnah) except for some marginal views. While the differences of opinion were met with more understanding and accepted as richness in thought, they began to be criticized and their legitimacy to be questioned after the second Hijri century. General rulings of some verses that prohibit ihtilaf were shown as the basis for this approach.

Differences of opinion while the Prophet was still alive were resolved by the Messenger of Allah himself. Therefore, it is not possible to mention about an ihtilaf in the real sense in that period. But since the revelation stopped and no source of resolution left with his demise, we can say that the first serious differences of opinion arose. The main reasons for ihtilaf in the period of the Companions can be counted as not reaching the related nass or ruling, the fact that the hadith has not come through an.

The differences of opinion that arose in the period of tabi'un (successors of companions) were mostly based on place and region. Main reasons for the ihtilaf in that period are the use of words literally or metaphorically, the hadith's being known or not, the authenticity of the hadith, difference of knowledge and method of ijihad, and social circle. The new cultures and understandings emerged with the conquests, the effects of ra'y and hadith schools, and differences of opinion resulting from evidence, language, and geography are among other reasons for the ihtilaf in tabi'un period.

İhtilal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale ihtilal taramasından geçirildi/This paper was checked for plagiarism

Gelis/Received: 31 Mayıs/May 2020 | **Kabul/Accepted:** 02 Eylül/September 2020 | **Yayın/Published:** 20 Eylül/September 2020

Atıf/Cite as: Yüksel Salman, "Doğuşu ve Tarihsel Gelişimi Bağlamında İslam Hukukunda İhtilaf = Ikhtilaf in Islamic Law in the Context of its Emergence and Historical Development", *Eskiyeeni* 42 (Eylül/September 2020), 927-960.

<https://doi.org/10.37697/eskiyeeni.745925>

Copyright © Anadolu İlahiyat Akademisi/Anatolian Theological Academy, 06050, Ankara, Turkey | www.anilakademi.com

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Borders of the Islamic state reached Spain and China, and social and cultural dynamism increased in the period of mujtahid imams, from the beginning of the 2nd century to the 4th century after Hijrah. Comprehensive interpretations of the Qur'an and the Sunnah, and the rich accumulation consisting of the ijthihad of Companions and fuqaha tabi'un have formed massive data for the systematization of Islamic fiqh. While the schooling was around basic trends in the period of tabi'un, in this period, a person-centered new legal structure called "madhhab" (Islamic jurisprudence school) emerged among these schools.

The phenomenon of imitation left its mark on the "madhhab and literature-centered development period" starting with the second half of the 4th century after Hijrah and continuing until the conquest of Baghdad by the Mongols. Absolute ijthihad (ijthihad al-mutlaq) gradually decreased in this period while strict adherence to a certain madhhab and previous ijthihads came to the fore. This period is also the one when Islamic jurisprudence matured in the context of concept, theory and method, and settled as a tradition. For this reason, this period is also called "the period of stability" or "the period of institutionalization" by some. As the absolute ijthihad era ended in this period, followers of each madhhab adhered to their imam.

Islamic law continues to have an effect on organizing life in Muslim societies, whose number is today close to two billion worldwide. In today's world where multidimensional developments are experienced in every field of social life and thus legal problems are increasing and deepening, some of the studies in Islamic law continue at legislation level while others are held at the academic level in the official and civil field, particularly in universities.

We can say that in addition to many boards and organizations that focus on fatwa, scientific studies conducted in universities also shed light on the solution of today's jurisprudential problems, help to eliminate the legally-baseless ikhtilaf, and contribute to the development of common-sense approaches.

In this study, by which we tried to reveal the emergence and historical development of ikhtilaf in the Islamic law, the political factors affecting the course of ikhtilaf, the environmental factors, the elements regarding time and geography, and the differences of methods adopted by Islamic jurists are discussed. Contemporary studies on Islamic law are also included in addition to the classical sources of fiqh. This study aims to position the fact of ikhtilaf correctly and to draw attention to its legal nature. Understanding the ikhtilaf and its historical course will open the door to comprehending the reasons behind different opinions in Islamic law and to richness in views. It will also make significant contributions to prevention of ikhtilaf-based separations.

It is a fact that it is impossible to imagine a world without ikhtilaf. Although it is a well-intended thought to expect all mujtahids to have the same opinion or everyone to obey an opinion in subjects open to ijthihad, we need to state that it does not have religious, legal or rational basis. What really matters is to accept the fact of ikhtilaf, comprehend its legal nature, and evaluate it as a different horizon.

Keywords

Islamic Law, Ikhtilaf, Khilaf, Ikhtilaf on Fiqh, Different Opinion, Secession

DoęuŖu ve Tarihsel GeliŖimi Bağlamında İslam Hukukunda İhtilaf

Öz

İhtilaf tabii, fitrî bir olgudur. İnsanın olduğu yerde tarih boyunca farklı görüŖ ve anlayıŖlar hep var olmuŖtur. Fikhî ihtilafları değerlendirirken de bu gerçeğliği dikkate almak gerekir. İslam hukuk tarihi boyunca naslara ve icmâya aykırı olan, İslam'ın genel ilke ve prensipleriyle ters düŖen ihtilaflar tasvip edilmemiŖtir. İçtihadta açık olan konularda liyakat sahibi fakihlerce

usulüne uygun şekilde yapılan içtihatlar ve bunun sonucu ortaya çıkan ihtilaflar ise bir rahmet sebebi olarak değerlendirilmiştir. Sahâbe ve sonraki dönemlerde İslam hukukçuları birçok meselede ihtilaf etmişlerdir. Bu durum, bazı marjinal görüşler dışında, bir fitne sebebi olarak görülmemiştir.

İlk dönemlerde daha anlayışla karşılanan ve düşüncede zenginlik kabul edilen ihtilaflar, hicrî 2. asırdan sonra eleştirilmeye ve meşrûiyeti sorgulanmaya başlamıştır. İhtilafı yasaklayan bazı âyetlerin genel hükümleri de buna dayanak olarak gösterilmiştir.

Hz. Peygamberin sağlığında iken sahâbe arasında yaşanan bazı ihtilaflar, Allah'ın elçisi tarafından çözüme kavuşturulmuştur. Bu dönemde gerçek anlamıyla bir ihtilaftan söz edilemez. Hz. Peygamberin vefatıyla birlikte vahiy kesildiği ve ihtilafların çözüm mercii kalmadığından, ciddi anlamda ilk ihtilafların baş gösterdiğini söyleyebiliriz. İlgili nas veya hükme ulaşmamış olmak, hadisin sağlam bir kaynaktan ulaşmamış olması, farklı anlayışlar, farklı yorumlamalar, unutmama ve yanılmama, sahabe döneminin başlıca ihtilaf sebepleri olarak zikredilebilir.

Tabîin dönemde ortaya çıkan ihtilaflar daha çok mekân ve bölgeye dayalı ihtilaflardır. Sözün hakikat veya mecazî anlamda kullanılması, hadisin bilinip bilinmemesi, hadisin sıhhati, içtihat bilgi ve usûlünün farklılığı ve sosyal çevre başlıca ihtilaf sebepleri arasındadır. Fetihlerle birlikte ortaya çıkan yeni kültür ve anlayışlar, re'y ve hadis ekollerinin etkisi, delile, dil ve coğrafyaya bağlı ihtilaflar da tâbîinin döneminde yaşanan ihtilafların sebepleri arasındadır.

Hicrî ikinci yüzyılın başlangıcından dördüncü yüzyılın ortalarına kadar devam eden müçtehit imamlar döneminde, İslam ülkesinin sınırları İspanya ve Çin'e kadar ulaşmış, sosyal ve kültürel hareketlilik artmıştır. Kur'an ve Sünnete ilişkin kapsamlı yorumlar, sahâbe ve tâbîin fakihlerinin içtihatlarından oluşan zengin birikim, İslam fihhının sistemleştirilmesinde güçlü bir veri oluşturmuştur. Tâbîin döneminde temel eğilimler etrafında bir ekolleşme yaşanırken, bu dönemde söz konusu ekoller içinden "mezhep" adıyla şahıs merkezli yeni bir hukukî yapılanma ortaya çıkmıştır.

Hicrî dördüncü asrın ikinci yarısından Bağdat'ın Moğollar tarafından ele geçirilmesine kadar devam eden süreyi kapsayan "mezhep ve literatür merkezli gelişme dönemi"ne taklit olgusu damgasını vurmuştur. Bu dönemde mutlak içtihat faaliyetleri giderek azalmış, belli bir mezhebe ve önceki içtihatlarla sıkı sıkıya bağlı kalma ön plana çıkmıştır. Bu dönem, aynı zamanda fihhın kavram, teori ve usûl bağlamında olgunlaştığı ve gelenek halinde kökleştiği bir dönemdir. Bu yüzden "istikrar dönemi" veya "kurumsallaşma dönemi" diyenler de vardır. Bu dönemde mutlak içtihat devri sona erdiğinden, her mezhebin mensupları kendi imamlarına bağlanmıştır.

İslam hukuku, günümüzde dünya genelinde sayıları iki milyara yaklaşan Müslüman toplumlarda hayatı düzenlemedeki etkisini sürdürmektedir. Sosyal hayatın her alanında çok yönlü gelişmelerin yaşandığı, buna bağlı olarak hukukî problemlerin arttığı ve derinleştiği günümüzde, İslam hukuku alanında yapılan çalışmaların bir kısmı kanunlaştırma düzeyinde bir kısmı da başta üniversiteler olmak üzere resmî ve sivil alanda akademik düzeyde sürmektedir. Fetva merkezli çalışan birçok kurul ve oluşumların yanı sıra, üniversiteler bünyesinde yapılan bilimsel çalışmaların da günümüz fikhî problemlerinin çözümüne ışık tuttuğu, hukukî temelden yoksun ihtilafların ortadan kaldırılmasına yardımcı olduğu ve sağduyulu yaklaşımların gelişmesine katkı sağladığını söyleyebiliriz.

İslam hukukunda ihtilafın doğuşu ve tarihsel süreçteki gelişimini ortaya koymaya çalıştığımız bu çalışmada, ihtilafın tarihsel süreçteki seyrini etkileyen siyasî etkenler, çevre faktörü, zaman ve coğrafyaya bağlı unsurlar ile İslam hukukçularının benimsediği yönetime dayalı farklılıklara temas edilmiştir. Çalışmada klasik fikhî kaynaklarının yanı sıra, bu alanda yapılan

çağdaş İslam hukuku çalışmalarına da ağırlıklı olarak yer verilmiştir. Çalışmanın amacı, ihtilaf gerçeğini doğru konumlandırmak, ihtilafın hukukî niteliğine dikkat çekmektir. İhtilafı ve tarihsel süreçteki seyrini doğru anlamak, İslam hukukundaki farklı görüşlerin gerekçelerini kavramaya ve fikirde zenginliğe kapı aralayacaktır. İhtilaf temelli ayrışmaları önlemede de önemli katkılar sağlayacaktır.

Şu bir gerçek ki ihtilafsız bir dünya tasavvur etmek imkânsızdır. İctihada açık konularda bütün müctehitlerin aynı kanaate sahip olmasını veya bir görüşe herkesin tabi olmasını beklemek, ihtilafı ortadan kaldırmak gibi temelde iyi niyete dayalı bir düşünce olsa da bunun dinî, hukukî ve rasyonel zemini olmadığını ifade etmeliyiz. Aslolan ihtilaf gerçeğini kabul etmek, hukukî niteliğini kavramak ve farklı bir ufuk olarak değerlendirebilmektir.

Anahtar Kelimeler

İslam Hukuku, İhtilaf, Hilâf, Fıkhî İhtilaf, Farklı Görüş, İftirak

Giriş

Her insan ayrı bir değer ve farklı bir dünyadır. İnsanların fikirleri, eğilimleri, hadiseler karşısındaki tutum ve davranışları aynı değildir. Kavrayış ve zekâ düzeyi, mesleki bilgi ve beceri, teknik, sanat, edebiyat ve ilme yatkınlık kişiden kişiye göre değişkenlik arz eder. İnsanın doğuştan sahip olduğu ve zamanla geliştirdiği kişisel özellikleri fitratın bir yansıması ve doğal ihtilaf sebebidir.

İnsanları birbirine yaklaştıran, paylaşma ve dayanışmayı artıran bu farklılıklar hayatın bir gerçeğidir. Her meslekten insana ihtiyaç duyulan bir dünyada, farklı kabiliyetler insanlık ailesi için birer zenginlik, kolaylık ve genişlik sebebidir. Hayatın devamı için de toplumsal bir zarurettir. Kur'an-ı Kerim'de, Allah'ın insanları yeryüzünde halifeler kıldığına ve verdiği nimetler konusunda imtihan etmek için bazılarını üstün kıldığına değinilmesi dikkat çekicidir.¹ Yine "...Dünya hayatında onların geçimlerini aralarında biz paylaştırdık. Birbirlerine iş gördürmeleri için (çeşitli alanlarda) kimini kimine, derece derece üstün kıldık..."² âyetiyle kişisel farklılıkların kolektif çalışma vesilesi ve hayatın devamı için de gerekli olduğuna vurgu yapılması anlamlıdır.

Her biri değerli bir bütünün parçası ve Sünnetullah'ın bir yansıması kabul edebileceğimiz bu farklılıklar "tabii ihtilaf" olarak değerlendirilmiştir.³ Bireyler, topluluklar, bilimsel ve felsefi oluşumlar arasında ortaya çıkan ve gelişen farklılıklar ise "kesbî ihtilaf" olarak nitelendirilmiştir. Bu bağlamdaki bir ihtilafta her görüş sahibi kendi fikrinin doğru, karşı tarafın ise hatalı olduğunu kabul etmektedir.⁴ Fıkhî ihtilafı da bu kapsamda değerlendirmek mümkündür.⁵ Şunu da belirtelim ki görüş ayrılığı, taraflar arasında asgari müştereklerin varlığının bir göstergesidir.⁶

¹ Kur'an Yolu Meâlî, haz. Hayreddin Karaman vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), el-En'âm 6/165.

² ez-Zuhuruf 43/32.

³ Şükrü Özen, "İhtilaf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 21/565.

⁴ Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râgıb İsfahânî, *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'an* (Mekke: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 2009), 1/207.

⁵ Ali b. Muhammed b. es-Seyyid Şerif Cürçânî, *et-Ta'rîfât* (b.y.: y.y., ts.), 101.

⁶ Özen, "İhtilaf", 21/565.

Bu çalışmada ihtilaf, doğuşu, tarihsel süreçteki dönemsel özellikleri ve İslam hukukuna yansıyan yönleriyle ele alınacaktır. Her dönemin kendine özgü ilmî, siyasî yapısı, sosyal ve çevresel şartları ve bunların İslam hukukuna yansımaları bulunduğundan, kronolojik bir okuma yapılmaya çalışılacaktır. Kuşkusuz sebep ve sonuçlarıyla bütün fikhî ihtilafları ortaya koymak, bu çalışmanın boyutlarını aşacak kadar geniştir. Bu itibarla ihtilaflar, öne çıkan yönleriyle ele alınacak ve yeri geldiğinde ihtilaf örneklerine yer verilecektir.

İslam hukuk tarihinde önemli bir yer tutan “ihtilaf”ı doğru anlamak, hukuk ekolleri arasındaki farklılıkların gerekçelerini yakından tanımaya, düşüncede zenginliğe ve görüşlere saygı göstermeye kapı aralayacaktır. İhtilafa dayalı ayrışmaları önlemede, hasmâne tutum ve davranışları azaltmada da etkili olacağını söyleyebiliriz.

1. İhtilaf ve Hilâf

Geride kalmak, anlaşmazlık, görüş ayrılığı, çekişmek, farklı görüşü benimsemek, karşı gelmek gibi anlamlara gelen “h-l-f” kelimesinden türeyen ihtilaf,⁷ bir kavram olarak söz veya davranışta birinin tuttuğu yolun dışında bir yolu benimsemektir.⁸

Bir konuda birliğin oluşmaması, söz veya davranışta iki taraftan birinin diğerini ilzam etmesi, bir hususta görüşlerin ve yöntemin birbirinden farklı olması anlamlarına da gelmektedir.⁹ İhtilafın delile dayandığı, aynı kökten gelen hilâf kavramının ise böyle olmadığı ifade edilmekle birlikte, hilâf ve ihtilaf kavramlarını aynı anlamda kullanan âlimler de vardır.¹⁰

İhtilaf, bir konuda yol/yöntem ayrı olsa da amacın bir olması, hilâf ise hem yol/yöntemin hem de gayenin farklı olması anlamında da kullanılmıştır.¹¹ İhtilaf, görüşler arasında güçlü ve zayıf ayrımı yapmayı tarafsız kalma anlamı taşıması sebebiyle, olumlu bir çağrışıma sahiptir. Hilâf ise bir görüşü benimseme, savunma ve karşı görüşlere tavrı alışı ifade etmektedir.¹² Denilebilir ki hilâf, işin özü ve aslıyla, ihtilaf ise, şekil ve lafızdaki farklılık ile yakından ilgilidir.

2. İslam Hukukunun Karakteristik Yapısı ve İhtilaf

Naslar sınırlı, insanların karşılaştıkları meseleler ise sınırsızdır. Kur’an ve

⁷ İbrahim Üneys vd., *el-Mu’cemü’l-vesît* (İstanbul: el-Mektebetü’l-İslâmiyye, ts.), 1/251.

⁸ Ebu’l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükrim İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab* (Kahire: Dâru’l-Fıkr,1990), 9/90-91.

⁹ Muhammed Avvâme, *Edebü’l ihtilâf fi mesâilil-ilmî ve’ddîn* (Beyrut: Dâru’l-Beşâir el-İslâmiyye, 1997), 8.

¹⁰ Mahmud Abdullatif Mahmud, *el-İhtilâfâtü’l-fikhiyye lede’l-itticâhâtü’l-İslâmiyye el-mûsıra* (Mansûra: Dâru’l-Vefâ, 2008), 14; Ahmed b. Muhammed el-Ensârî, *Âsâru ihtilâfî’l-fukahâ fi ş-şerîa* (Riyad: Mektebetü Rüşd, 1996), 8.

¹¹ Avvâme, *Edebü’l-ihtilâf*, 8-9.

¹² Halis Demir, “Hanefî Mezhebinde Hilâf Literatürü”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (Aralık 2015),114.

Sünnet, çoğu zaman evrensel hükümler ve ilkeler koymuştur. Evlenilmesi yasak olan kişiler, evliliğin sona ermesi akabinde kadınların iddeti, miras hisseleri ve had cezaları gibi sınırlı sayılabilecek hükümler dışında ayrıntılara girilmemiş, genel olarak evrensel nitelikte ilke ve hükümler konulmuştur. Bu ilkelerin farklı özelliklere sahip zaman ve coğrafyalarda nasıl uygulanacağı, başka bir ifadeyle evrensel olan nasların sürekli değişebilen pratik olaylara uygulanmasıyla naslardaki sürekliliğin nasıl sağlanacağı meselesi tarih boyunca güncelliğini korumuştur. Nasları anlama, yorumlama ve fikhî meselelerin çözümüne ilişkin geliştirilen yöntem ve yaklaşım biçimini ifade eden mezhepler, bu konuda oluşan düşünce sisteminin bir yansımasıdır.

İslam hukuk tarihi boyunca Kitap ve sünnetin açıkça hükmünü ortaya koyduğu ve ümmetin üzerinde ittifak ettiği konularda ihtilaf doğru karşılanmazken, sübût ve delalet yönüyle kesinliğin bulunmadığı hallerde ihtilaf genel olarak olağan karşılanmıştır.¹³ İlkel olarak -hata ihtimaliyle birlikte- kendi mezhep görüşünü doğru kabul eden, diğer mezhepleri de -doğru olma ihtimalini göz ardı etmeden- hatalı kabul eden anlayışın, genel olarak kabul gördüğünü söyleyebiliriz.¹⁴

İlk dönemlerde daha anlayışla karşılanan ve düşüncece zenginlik kabul edilen ihtilaflar, hicrî 2. asırdan sonra eleştirilmeye ve meşrûiyeti sorgulanmaya başlamıştır. İhtilafı yasaklayan bazı âyetlerin genel hükümleri de buna dayanak gösterilmiştir.¹⁵ Bu görüşü benimseyenler, dinde asıl olanın ihtilaf değil ittifak olduğunu dile getirmişlerdir. Ancak bu görüşte olanların önemli bir kısmına göre dinde hoş karşılanmayan ihtilaf, içtihat sonrasında farklı görüşlerin benimsenmesi olmayıp, deliller ortaya koyulduktan sonra ihtilafın sürdürülmesidir. İbn Hazm'ın dinde ihtilafın caiz olmayışını, hakkında nas bulunan ve âlimlerin icmâ ettiği konularla ilişkilendirmesi de bu yöndeki kanaati destekler niteliktedir.¹⁶

3. Hz. Peygamber Dönemi ve İhtilaf

Vahiy sürecinin devam ettiği ve tebliğ faaliyetinin sürdüğü döneme İslam hukuk tarihinde "teşrî dönemi" adı verilmektedir. Teşrî sürecinde vahiy, bazen doğrudan bazen sorulan bir soru üzerine bazen de gelişen bir olay sebebiyle tedricî metodu ve kolaylık prensibi gözetilerek yaklaşık 23 yıllık (kamerî) bir süreçte tamamlanmıştır.¹⁷ Hz. Peygamber, inen âyetleri insanlara tebliğ etmiş, vahyin içeriğini beyan etmiş ve ihtilafı konularda hüküm vermiştir.¹⁸ Allah resulünün dinî konulardaki emir ve yasakları sahâbe tarafından tereddütsüz uygulanmıştır. O nasıl abdest alıyor ve namaz kılı-

¹³ Hayreddin Karaman, *İslâmın Işığında Günün Meseleleri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2001), 3/409.

¹⁴ Muhammed Emîn İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr ale'd-dürri'l-muhtâr şerhu tenviri'l-ebâr* (b.y.: Matba-i Âmire, 1272), 1/33. Ayrıca ayrıntılı bilgi için bk. Mehmed Fikhî el-Aynî. *Risâle fi edebi'l-müftî*, thk. Osman Şahin (İstanbul: TDV İslam Araştırma Merkezi, 1439/2018), 109.

¹⁵ Âl-i İmrân 3/19; en-Nisâ 4/82; eş-Şûrâ 42/13.

¹⁶ Ali b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 5/70.

¹⁷ Abdülvehhâb Hallâf, *Hulâsatu't-teşrî'l-İslâmî*. (Kahire: Matba'atu'n-Nasr, 1956), 284.

¹⁸ Abdülkerîm Zeydan, *el-Medhal li dirâseti'ş-şer'ati'l-İslâmiyye*. (Beyrut: Mektebetü'l-Kuds, 1986), 116.

yorsa, sahâbe aynen tatbik etmiştir. Hz. Peygamber, çoğu zaman bir ibadetin yahut iş ve işlemin olmazsa olmazlarına yahut bunlar eksik olduğunda ibadetin/eylemin geçersiz olacağına ilişkin bir açıklama getirmemiştir. Sahâbe de olayların tabii akışı içerisinde öğrendiklerini tatbik etmiştir. Hâdisenin arka planı veya nedenlerine yönelik Hz. Peygambere her seferinde bir sual yöneltilmemiştir. Tebliğ süreci boyunca gelişen hadiselerle ilgili Hz. Peygamberin ve ashabının genel tavrının böyle cereyan ettiğini söyleyebiliriz.¹⁹

Teşrî sürecinde hüküm kaynağı Kitap ve Sünnet'tir. Bu iki kaynakla sabit olan sarîh hükümlerde ihtilaf söz konusu değildir. Bedir esirlerine yapılacak muamele ve Tebuk savaşına gitmemek için izin isteyen kişilere izin vermesinde olduğu gibi vahiy hükmü bulunmayan konularda Hz. Peygamber içtihadıyla karar vermiştir. Ashabın içtihadına da izin vermiştir.²⁰ Muâz b. Cebel'i Yemen'e vali olarak tayin ettiğinde, ona Kitap ve Sünnet'te bir meselenin hükmünü bulamadığında ne yapacağını sorması üzerine: "re'yimle karar veririm ve konuyu cevapsız bırakmam." şeklinde cevap vermesinden memnun olmuş ve Allah'a hamd etmiştir.²¹

Hz. Peygamberin sağlığında iken sahâbe arasında yaşanan bazı ihtilaflar, Hz. Peygambere arz edildiği ve verdiği karar çerçevesinde hareket edildiği için bunlar da sünnet kapsamında değerlendirilmiştir.²² Ebû Saîd el-Hudrî'nin rivayetine göre, seferde iken namaz kılmak isteyen iki sahabî su bulamayınca teyemmüm ederek namazlarını kılmışlardır. Vakit çıkmadan su bulmaları üzerine biri abdest alarak namazını iade etmiş, diğeri etmemiştir. Hz. Peygambere durumu haber verdiklerinde, namazını iade etmeyen kişiye; "Sünnete uygun davrandın, namazın senin için yeterlidir" buyurmuşlardır. Diğer kişiye de "Sana iki kat mükafat var" diyerek her ikisinin yaptığını da onaylamıştır.²³ İslam hukukçuları bu hadiseden hareketle içtihad dayalı meselelerde ihtilafın meşrû olduğuna ve içtihat sonucu ulaşılan görüşlerden her birinin değerli addedileceği kanaatine varmışlardır.²⁴ Müçtehidin isabet ettiğinde iki, hata ettiğinde bir ecir alacağını²⁵ belirtilmesi de bu hükmün bir başka yansıması olarak düşünülebilir.

Bu süreçte sahâbenin müstakil içtihadı olmadığından, sonraki dönemlerde görülen haliyle bir ihtilaftan bahsedilemez.²⁶ Teşrî sürecinde Hz. Peygamberin söz ve davranışları yanında nasları beyan niteliğindeki açıklamaları da hukukun kaynaklarının oluşması bağlamında önemli bir yer tutmaktadır.²⁷

¹⁹ Şah Veliyyullah Dehlevî, *Kitâbu'l-insâf* (İstanbul: Hakikat Kitabevi, 1994), 2.

²⁰ Hallâf, *Hulâsatu't-Teşrî'l-İslâmî*, 289.

²¹ Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Akdiye", 11.

²² Ali el-Hafif, *Esbâbu İhtilâfî'l-Fukahâ* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts), 10; Hallâf, *Hulâsatu't-teşrî'l-İslâmî*, 284.

²³ Ebû Dâvûd, "Tahâret", 126.

²⁴ Beyânûnî, *Dirâsât*, 23.

²⁵ Buhârî, "İ'tisâm", 21.

²⁶ Zeydan, *el-Medhal*, 116.

²⁷ Oğuzhan Tan, "Nevasil Fikhının Ortaya Çıkışı, Mahiyeti ve Genel Özellikleri", *Fıkah*, ed. İbrahim Çalışkan (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2009), 283.

4. Sahâbe Dönemi ve İhtilaf

4.1. Sahâbe Döneminin Genel Özellikleri

İslam hukuk tarihinde Hz. Peygamberin vefatından tâbîîn dönemine kadar devam eden süre, sahâbe dönemi olarak adlandırılmaktadır. Hukukî hayatı şekillendiren nesli dikkate alarak bu dönemi Hz. Peygamberin vefatıyla başlatıp hulefâ-i râşidîn'in sonuna (41/661), yahut sahabe neslinin sonu olan ikinci hicrî asrın başlarına kadar uzatan hukuk tarihçileri vardır.²⁸ Siyasî iktidarı dikkate alan tarihçilere göre hulefâ-i râşidîn veya Emevîlerin sonuna kadar devam etmektedir.²⁹ Sahabe dönemini hulefâ-i râşidîn ve sonrası olmak üzere iki ayrı devre olarak ele alan hukuk tarihçileri de vardır.

Sahâbe, nüzûl sürecini yaşamış ve Hz. Peygamberin fiilî örneğine şahit olmuştur. Onlar vahyin tanıkları ve gelişen olaylarla birlikte teşrî sürecinin canlı şahitleridir. Bu sürecin sahâbeye kazandırdığı bilgi, tecrübe ve fikhî melekeden değeri yadsınamaz. Bu yüzden onların dinî konulardaki sözlerine ve hüküm verirken benimsedikleri yöntem ve yaklaşım biçimine itibar edilmiş ve sahâbe sözü İslam hukukunun deliller hiyerarşisi içinde yer almıştır.

Hz. Peygamberin vefatından sonra sahâbenin önemli bir kısmı değişik sebeplerle Hicaz dışındaki bölgelere göç etmiş, buldukları yerlerde dinî konularda sözlerine itibar edilen, kanaatleri geniş kitlelerce benimsenen birer başvuru mercii olmuşlardır. Buldukları bölgelerin sosyal, iktisadî ve coğrafi özelliklerine göre verdikleri bazı fetva ve kararlarda ihtilaflar ortaya çıkmıştır.³⁰ Hz. Peygamber zamanında sahâbe arasında ilk örnekleri görülen küçük çaplı ihtilaflar, bu dönemde gerek anlamıyla kendini hissettirmiştir.³¹

Sahâbe dönemindeki siyasî gelişmeler fikhî çok yönlü etkilemiştir.³² Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle başlayan ve hulefâ-i râşidîn döneminin sonlarında yaşanan siyasî çalkantılarla devam eden gelişmeler sonucunda Hâricîler, Şîa ve sonraki dönemde ehl-i sünnet ve'l-cemaat olarak isimlendirilecek çoğunluk olmak üzere üç grup ortaya çıkmıştır.³³ Hâricîler, siyasî olarak karşı oldukları sahâbenin rivayet ettiği hadislere ve fetvalarına itibar etmemiş ve Müslümanların çoğunluğunun dışında bir hukuk geliştirmişlerdir.³⁴ Sadece ehl-i beyt yoluyla gelen ve taraftarları

²⁸ Son sahâbî kabul edilen Ebu't-Tufeyl Âmir b. Vâsile'nin hicrî yüz senesinde vefat ettiği bilinmektedir. Bkz. Mehmet Efendioğlu, "Sahâbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/491-500.

²⁹ Hayreddin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi* (İstanbul: Nesil Yayınları, 1989), 109.

³⁰ Şah Veliyullah Dehlevî, *Huccetullâhi'l-bâliğa* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995), 1/263; Muhammed Beyânûnî, *Dirâsât fi'l-ihtilâfî'l-İlmiyye* (Kahire: Dâru's-Selâm, 2013), 19; Hallâf, *Hulâsatu't-teşrî'i'l-İslâmî*, 305.

³¹ Muhammed Beyânûnî, *Fikhu'l-i'tilâf ve'l-ihtilâf* (Riyad: Kürsiyyü'l-Emîr Sultan b. Abdil'azîz li'd-dirâsâti'l-İslâmiyye el-Muâsıra, 1431), 18.

³² Tâhâ Câbir Alevânî, *Edebü'l-ihtilâf fi'l-İslâm* (Amerika Birleşik Devletleri: Silsiletü Kadâyâ el-Fikri'l-İslâmî, 1987), 75-77.

³³ Hallâf, *Hulâsatu't-teşrî'i'l-İslâmî*, 307-308.

³⁴ Abdulkâdir Ali Hasan, *Nazratu'n-âmmе fi târihi'l-fikhi'l-İslâmî* (Mısır: Mektebetü'l-Kahire, 1956), 173-174.

olan sahâbenin rivayet ve fetvalarını kabul eden Şîa da ayrı bir hukuk anlayışını benimsemiştir.³⁵ Buna mukabil çoğunluğu oluşturan grup, sahâbe arasında bir ayırım yapmadan rivayet tekniğini esas almış ve siyasî bir tavır içine girmemiştir. İslam hukukunun oluşum sürecinde ortaya çıkan bu anlayışlar, ihtilaf bağlamında hükümlere yansıdığı gibi, sonraki dönemleri de çok yönlü etkilemiştir.³⁶

Sahâbe, içtihadın göreceli oluşu ve hata ihtimali taşıması sebebiyle, içtihatları sonucu ulaştıkları hükümlerle nasların açık hükümlerini bağlayıcılık açısından birbirinden ayrı tutmuşlardır. Hatta bunu açıkça dile getirme ihtiyacı hissetmişlerdir. Hz. Ebû Bekir, verdiği hüküm sonrasında “Bu benim görüşümdür, eğer doğru karar verdiğem bu Allah’tandır, hata ettiysem bendendir. Bundan dolayı Allah’tan bağışlanma diliyorum.” demiştir. Aynı hassasiyeti taşıyan Hz. Ömer’in, içtihadıyla hüküm verdiği konularda kâtibine, “Bu Ömer’in re’yidir şeklinde yaz” diyerek uyardığı bilinmektedir.³⁷ Bu hassasiyeti diğer sahabîlerde de görmek mümkündür.

Sahâbe, içtihadî konularda kendileriyle aynı fikri benimsemeyen kişileri kınamamış, birbirlerine karşı edep ve saygı sınırlarını muhafaza etmişlerdir. İhtilaf ettikleri konularda şûrâ yoluyla birlik sağlama gayretleri olsa da her özel meselede icmâ olması gerektiğini de savunmamışlardır.³⁸

4.2. Sahâbe Döneminde Fıkıhın Kaynakları

Sahâbe, Hz. Peygamberin vefatından sonra hukukî problemleri çözmede öncelikle Kitap ve Sünnet’e, bu ikisinde hükmü bulamadıklarında re’ye başvurmuşlardır.³⁹ Hükmü kendi çabalarıyla bulamadıklarında diğer sahâbe ile istişare etmişler, görüşlerin birden çok olması durumunda diledikleri görüşle amel etmişlerdir. Bu dönemde belli bir sahabînin görüşüne tabi olmak gibi bir gelenek oluşmamıştır.⁴⁰

Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer, kendilerine bir soru yöneltildiğinde, konuyla ilgili hadis olup olmadığını sormuşlardır.⁴¹ Hz. Peygamberden kendilerine bir hadis ulaştığında, bunun gereğine göre amel etmişler ve başka bir istidlâle başvurmamışlardır. Örneğin nineye mirastan verilecek hisse konusunda Hz. Peygamberden bir haber duyan olup olmadığını soran Hz. Ebû Bekir, Muğire b. Şu’be’nin altıda bir hisse verdiğini haber vermesi üzerine bu konuda başka şahidi olup olmadığını sormuş, Muhammed b. Mesleme’nin de aynı doğrultuda bilgi vermesi üzerine bu yönde hüküm

³⁵ Muhammed Ebû Zehra, *Muhâdarât fi usûli'l-Ca'ferî* (Mısır: y.y.,1956), 28.

³⁶ Muhammed Hudarî, *Târîhu't-teşrî'îl-İslâmî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1960), 134; Kaşif Hamdi Okur, “İslam Hukukunun Oluşumu ve Tarihsel Gelişimi”, *İslam Hukukuna Giriş*, ed. Hacı Yunus Apaydın (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2019), 30.

³⁷ Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyım, *İ'lâmu'l-muvakkîn an Rabbi'l-Âlemîn* (Beyrut: Dâru'l-Cil, ts.), 1/39, 54; Zeydan, *el-Medhal*, 120.

³⁸ Aykut Avcı, “Fıkhi İhtilafın Tarihsel Gelişimi”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/8 (2015/8), 121.

³⁹ H. Yunus Apaydın, *İslam Hukuk Usûlü* (Ankara: BİLAY, 2018), 317-318.

⁴⁰ Mennâu'l-Kattân, *Târîhu't-teşrî'îl-İslâmî* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1989), 39, 73; Hayreddin Karaman, *İslam Hukukunda İctihad* (Ankara: Emel Matbaacılık, ts.), 62.

⁴¹ Dehlevî, *Huccetullahi'l-bâliğa*, 1/262.

vermiştir. Benzer konularda Hz. Ömer'e nispet edilen birçok olaydan bahsedilmektedir.⁴²

İlk iki halifenin yeni ortaya çıkan konularda ihtilafı azaltmak, özellikle kamu hukuku alanında toplum maslahatına uygun doğru kararlar almak amacıyla istişare metoduna başvurmuşlardır.⁴³ Hz. Ömer bu amaçla bir heyet oluşturmuş ve istişare heyeti üyelerinin Medine dışına çıkmalarını sınırlandırmıştır.⁴⁴ Hz. Ömer'in Irak toprakları hususunda sahâbenin önde gelen fakihleriyle günlerce süren toplantılar gerçekleştirdiği bilinmektedir.⁴⁵ Kur'an'ın belirlediği ve Hz. Peygamberin fiilen uyguladığı şûrâ prensibi, ihtilafı azaltmada etkili olmuş ve bu yöntemle alınan kararlara genelde riayet edilmiştir. İhtilafı konularda ise görüşlerden birine tabi olunmuştur.⁴⁶

Görüş, düşünce, kıyas ve nasla düzenlenmemiş şer'î-amelî bir meselede ortaya konan kanaat anlamına gelen re'y,⁴⁷ bu dönemden itibaren kullanılmıştır. Hz. Ömer, Abdullah b. Mes'ûd ve Hz. Ali gibi sahabîler re'ye daha çok başvururken, Abdullah b. Ömer, Zeyd b. Sabit gibi kimi sahabîler re'yi daha az kullanmışlardır. Her iki yaklaşımın da Kur'an ve Sünneti birer aslî delil olarak kabul etme hususunda aralarında bir farklılık bulunmamaktadır. Ancak re'y ehli fakihler, bazı sebeplerle re'ye daha çok başvurmuş, hükmün naslarda açıkça bulunmadığı durumlarda hükmün illeti ve maslahat doğrultusunda meselelerin çözümü cihetine gitmişlerdir.⁴⁸

Bu dönemde re'y, Kitap ve Sünnet'te hükmü bulunmayan konularda nasların ve İslam'ın genel ilkelerine uygun şekilde hüküm verme anlamında kullanılmıştır. Sonraki dönemlerde kıyas, istihsan, örf ve maslahat-ı mürsele gibi İslam hukuk usûlünde her biri özel bir delil niteliğindeki hususlar, bu dönemde re'y kavramı içinde fiilen tatbik edilmiştir.⁴⁹

Sahâbe, Kur'an'daki delillerin Hz. Peygamber tarafından nasıl açıklandığını da belirlemeye çalışmıştır. Hadislerin hüküm ortaya koymadaki etkin rolü sebebiyle bu dönemde hadis bilmek, adeta fıkıh bilmekle eşdeğer kabul edilmiştir. Fetih hareketleri ile birlikte hadislerde hükmü bulunmayan bazı meseleler ortaya çıkınca, içtihatlarıyla hüküm vermişlerdir. Ancak bireysel bir tercih olarak fetva vermede çok istekli davranmamışlar ve daha bilgili olduğunu düşündükleri kişilerin görüşlerine başvurulmasını istemişlerdir. Abdurrahman b. Ebî Leyla, ashâbın bu konudaki sorumluluk bilincini dile getirme bağlamında şöyle söylemektedir: "Bu mescidde

⁴² Dehlevî, *Kitabu'l-İnsâf*, 3.

⁴³ Kattân, *Târîhu't-teşrî'l-İslâmî*, 189; Hallâf, *Hulâsatu't-teşrî'l-İslâmî*, 303.

⁴⁴ Alevânî, *Edebü'l-İhtilâf*, 71-72.

⁴⁵ Saffet Köse, "Hz. Ömer'in Bazı Uygulamaları Bağlamında Ahkâmın Değişmesi Tartışmalarına Bir Bakış", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 7 (Nisan 2006), 35-43.

⁴⁶ Hudarî, *Târîhu't-Teşrî'l-İslâmî*, 122-123.

⁴⁷ H. Yunus Apaydın, "Re'y", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/37.

⁴⁸ Abdullah Kahraman, *İslam Hukukuna Giriş* (Ankara: BİLAY, 2019), 130-131.

⁴⁹ İbn Kayyım, *İ'lâmu'l-Muvakkîn*, 1/61, 66; Hayreddin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi* (İstanbul: Nesil Yayınları, 1989), 113.

(Mescid-i Nebebî) Resûlullah'ın ashabından yüz yirmi kişiyle karşılaştım. Onlardan birine bir soru sorulduğunda, başka bir Müslüman kardeşinin bu konuda daha kapsamlı bilgi vereceğini söylediler.⁵⁰ Sahâbe, hatalı buldukları görüşleri uygun bir üslupla dile getirmekten de çekinmemiştir.⁵¹ Bu tutum, sahâbenin hüküm verirken yaklaşım biçimini ve ihtilafli konularda takındıkları tavrı göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Sahâbenin fetva verirken birbirlerine danışmaya önem vermesi de belirtilmesi gereken başka bir husustur.⁵² Sahâbenin hüküm istinbâtında benimse- diği prensipler, sonraki dönemler için de yol gösterici olmuştur.

4.3. Sahâbe Döneminde İhtilaf

Hz. Peygamberin sağlığında sahâbe arasında yaşanan bazı ihtilafların Allah'ın elçisi tarafından çözüme kavuşturulduğunu belirtmiştik. Hz. Peygamberin vefatıyla birlikte vahiy kesildiği ve ihtilafların çözüm mercii kalmadığından, ciddi anlamda ilk ihtilafların baş gösterdiğini söyleyebiliriz. İslam hukuk tarihçileri ilk ihtilafların Hz. Peygamberin vefatı, defnedilmesi ve yerine kimin halife olacağı konusunda gerçekleştirdiğini ifade etmektedir.⁵³

Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer döneminde izlenen politika gereği sahâbenin yerleşme amaçlı Medine dışına çıkmalarına sınırlama getirilmişken, Hz. Osman döneminde bu kısıtlılığın kaldırılması ve aralarında fıkıh ve kıraat âlimlerinin bulunduğu üç yüzü aşkın sahâbenin Basra, Kûfe, Mısır ve Şam gibi şehirlere yerleşmesi, ihtilafı etkileyen unsurlardan biri olmuştur. Bu durum istişare merkezli kararları zayıflatmış, bölgesel ve coğrafi farklılıklara dayalı ihtilafları açığa çıkarmıştır.

Bu dönemde yaşanan ihtilaf sebeplerini aşağıdaki başlıklar altında ele almak mümkündür:

4.3.1. İlgili Nas veya Hükme Ulaşmamış Olmak

İslam topraklarının genişlemesi, görevler veya farklı nedenlerle Medine dışında bulunan bazı sahâbenin nazil olan kimi âyetlerden veya Hz. Peygamberin uygulamalarından haberdar olmaması ihtilaf sebebi olmuştur.⁵⁴

Ebû Hureyre, cünüp olarak sabahlayan kişinin orucunun sahih olmayacağını söylemiştir. Ancak Hz. Peygamberin eşlerinden birinin aksi yöndeki sözleri üzerine bu görüşünden vazgeçmiştir.⁵⁵ Yine mehir tayin edilmeden ölen kadınının durumu Abdullah b. Mes'ûd'a sorulduğunda o, Hz. Peygamberden gelen bir hüküm bilmediği için cevap vermemiştir. Kendisine yöneltilen ısrarlı sorular üzerine bu konuda re'yi ile karar vermiş ve sözü edilen kadına diğer eşlerine verdiği kadar mehir verilmesi

⁵⁰ Alevânî, *Edebü'l-ihtilâf*, 124-125.

⁵¹ M. Esad Kılıçer, *İslâm Fıkıhında Re'ya Taraftarları* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1994), 36.

⁵² Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, *Esbâbu İhtilâfi'l-fukahâ* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1431/2010),144.

⁵³ Alevânî, *Edebü'l-ihtilâf*, 50-52.

⁵⁴ Ahmed b. Muhammed el-Ensârî, *Âsârü ihtilâfi'l-fukahâ fi ş-şerîa* (Riyad: Mektebetü Rüşd, 1996), 25.

⁵⁵ Bedruddin Zerkeşi, Hz. Aişe'nin Sahâbeye Yöneltilmiş Eleştiriler. nşr. Bünyamin Erul (Ankara: Otto, 2010), 67-68.

gerektiğine hükmetmiştir. Daha sonra Ma'kîl b. Yesâr'ın, Hz. Peygamberin bu konumdaki bir kadın için aynı hükmü verdiğini nakletmesi üzerine bundan büyük bir memnuniyet duymuştur.⁵⁶

Gusleden kadının saç örgülerini çözüp çözmeyeceği konusundaki şu haber de bu konuda güzel bir örnektir. Rivayete göre Abdullah b. Amr, gusleden kadınların saç örgülerini açmaları gerektiğini söylemiştir.⁵⁷ Onun bu sözleri Hz. Aişe'ye ulaştığında, "İbn Amr'a hayret doğrusu! Guslederken kadınların saç örgülerini açmalarını emrediyor. Bari başlarını kazımalarını da söylese ya! Ben Allah Resûlü ile aynı kap-tan yıkaniyordum, başımdan üç defa su dökmekten başka bir şey yapmıyordum" demiştir.⁵⁸

4.3.2. Hadisin Sağlam Bir Kaynaktan Ulaşmamış Olması

Bazı sahabîlere sahih bir senetle ulaşan hadis, başka bir sahâbîye aynı şekilde ulaşmadığından, söz konusu hadisle amel edip etmeme hususunda farklı uygulamalar ortaya çıkmıştır. Cünüp olan kişinin su bulamadığı takdirde teyemmümlle temizlenmiş sayılacağını kabul etmeyen Hz. Ömer, Ammâr'ın bu hükmü Hz. Peygamberden duyduğunu söylemiş olmasına rağmen, bu rivayeti kabul etmemiştir.⁵⁹ Aynı şekilde Fâtıma bt. Kays, üç talakla boşandıktan sonra Hz. Peygamberin kendisine mesken ve nafaka verilmesine hükmettiğini söylemesine rağmen, Hz. Ömer, "Doğru mu yoksa yalan mı söylediğini bilemediğimiz bir kadının sözüyle Allah'ın Kitabındaki hükmü terk edemem" diyerek kadının şahitliğini kabul etmemiştir.⁶⁰

Hadisin Hz. Peygambere aidiyetinden emin olmak için ileri sürülen şartların farklı olması da bir ihtilaf sebebi olmuştur. Bu kapsamda Hz. Ebû Bekir'in, râvînin şahit getirmesini istediği, Hz. Ömer'in delil talebinde bulunduğu, Hz. Ali'nin râviye yemin ettirdiği bilinmektedir.⁶¹

4.3.3. Farklı Anlayışlar

Sahâbe, Hz. Peygamberin bazı söz ve uygulamalarını kendi anlayışları çerçevesinde uygulamaya koymuştur. Bu durum aralarında bilgi, anlayış ve değerlendirme becerisi bakımından farklılık bulunan sahâbe arasında ihtilaf sebebi olmuştur. Hz. Ebû Bekir'in halifeliği döneminde bazı kişiler zekât vermekten imtina ettiklerinde, halifenin zekâtla namazın birbirinden ayılamayacağını söylemesi ve zekâtın fakirin hakkı olduğunu ileri sürerek, bu konuda gerektiğinde kendileriyle savaşaacağını ifade etmesi bu konuda bir örnektir. Hz. Ömer'in, iman edenlerin canlarının dokunulmaz

⁵⁶ Ebû Dâvûd, "Nikâh", 30, 31; İbn Kayyim, *İ'lâmul-muvakkîn*, 1/57,63.

⁵⁷ Ali el-Hafîf, *Esbâbu ihtilâfî'l-fukahâ*, 32.

⁵⁸ Ebu'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmi'u's-sahîh*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Hayız", 59. Bu konudaki tartışmalar için bkz. Zerkeşî, *Hz. Aişe'nin Sahâbeye Yöneltili Eleştiriler*, 64.

⁵⁹ Muhammed b. Ali Şevkânî, *Neylül-evtâr şerhu münteka'l-ahbâr min ehâdis-i Seyyidi'l-Ebrâr* (Kâhire: Dâru'l-Hadis, ts.), 1/256-257.

⁶⁰ Hudaî, *Târîhu't-teşrî'il-İslâmî*, 120-121.

⁶¹ Hallâf, *Hulâsatu't-teşrî'i'l-İslâmî*, 302.

olduğunu ifade eden hadisi dile getirerek itirazda bulunmasına rağmen halife bu fikrinden vazgeçmemiştir. Sonunda Hz. Ömer de “Allah, onlarla savaşma konusunda Ebû Bekir’in zihnini açmış ve ona gerçeği anlama imkânı vermiştir. Ben de onun doğru olduğunu anladım” diyerek halifenin haklı tutumunun yanında olmuştur.⁶²

Yine Ebû Hureyre ile Abdullah b. Ömer, Hz. Peygamberin Mina ile Mekke arasında Muhassab denilen mevkiye konaklamasını, ibadet niteliği taşıdığı kanaatiyle sünnet olarak değerlendirmişlerdir. Hz. Aişe ve Abdullah b. Abbas ise bunun beşerî bir ihtiyaçtan kaynaklandığını ve sünnet olmadığını dile getirmişlerdir. Konuya ilişkin bir başka örnek de remel uygulaması hakkındadır. Abdullah b. Abbas, tavaf esnasında remel yapmayı Müslümanların Medine’de zayıf ve güçsüz duruma düştüğünü iddia eden müşriklere karşı güçlü görünmek amacıyla geçici olarak yapıldığını ve Sünnet olmadığını ifade etmiştir.⁶³

Hz. Ömer’in hilafeti döneminde Irak, Suriye ve Mısır topraklarının fethi sonrasında gaziler, önceki uygulamalar doğrultusunda fethedilen arazilerin kendi aralarında bölüştürülmesini talep etmişlerdir. Müslümanların maslahatı açısından bu fikri doğru bulmayan halife, söz konusu arazilerin bölge halkına bırakılmasının daha doğru olacağını ifade etmiştir. Hz. Ali, Hz. Osman, Talha ve Abdullah b. Ömer de aynı fikri paylaşmakla beraber, içlerinde Zübeyr b. Avvam’ın da bulunduğu başka bir grup sahâbe, bu toprakların gaziler arasında paylaşılmasını istemiştir. Ensar’dan on kişi ile durumu istişare eden Hz. Ömer, arazilerin gazilere dağıtılmamasında karar kılmıştır. Böylece bahse konu toprakların mülkiyeti devlete ait olmuş, arazi sahipleri de bu topraklardan yararlanma karşılığında “haraç” vergisi ödemekle yükümlü kılınmıştır.⁶⁴ Bu tasarruf, Osmanlıdaki “mîrî arazi” uygulamasına da temel teşkil etmiştir.⁶⁵

Yine bu dönemde nasların lafzî ile maksat ve ruhu arasında dengenin dikkate alındığı,⁶⁶ nasların, zaman ve çevresel faktörlere bağlı olarak illetlerinde yaşanan değişim sebebiyle gâî yoruma tabi tutulduğu görülmektedir. Müellefe-i kulûba zekâtan hisse verilmesi uygulamasının kaldırılması, Hz. Ömer’in bazı idarecilerine ehl-i kitap kadınlarla evlenme konusunda kısıtlama getirmesi ve kıtlık yılında hırsızlık cezasını tatbik etmemesi gibi uygulamalar bu kapsamdaki örnekler arasında sayılabilir.⁶⁷

⁶² Mahmud Abdullatîf, *el-İhtilâfâtü'l-fikhiyye*, 114.

⁶³ Dehlevî, *Huccetullâhî'l-bâliğa*, 1/264.

⁶⁴ Yakûb b. İbrahim Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc* (Mısır: y.y., 1352), 75, 83, 85; Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, 1405/ 1985), 5/318-320; Hudarî, *Târîhu't-teşrî'ül-İslâmî*, 122-124.

⁶⁵ Hamdi Döndüren, “Sosyal Değişme Karşısında İslam Hukuku ve Yeni Yaklaşımlar”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 1 (2003), 35.

⁶⁶ Osman Şahin, “Sahabe ve Tâbiûn Müçtehitlerinin Yeni Gelişmeler Karşısındaki Tutumlarının Hukuk Metodoloji Açısından Analizi”, *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi* 9-10 (2006), 61.

⁶⁷ Konuyla ilgili kapsamlı değerlendirme için bk. Köse, “Hz. Ömer’in Bazı Uygulamaları Bağlamında Ahkâmın Değişmesi Tartışmalarına Bir Bakış”, 13-50.

Kur'an ve Sünnetin hükme delaleti her zaman aynı kesinlikte olmadığından, bazı âyetlerdeki ifadelerin hangi anlama geldiği hususunda da ihtilaf yaşanmıştır. Boşanmış kadınların iddet sürelerini belirleyen âyette⁶⁸ geçen kur' lafzı hem temizlik hem de hayız hali anlamına geldiğinden, sahâbeden her iki görüşü de benimseyenler olmuştur.⁶⁹

4.3.4. Farklı Yorumlamalar

Hz. Peygamber, Hendek savaşı sonrasında ashabında hiç kimsenin Benî Kureyza'ya varmadan ikinci namazını kılmamasını istemiştir. Kimi sahabîler, Hz. Peygamberin bu sözünü bir an önce Benî Kureyza'ya ulaşılması şeklinde anlamıştır. Bazıları da sözün zahirine göre karar vermişlerdir. Durum Hz. Peygambere arz edildiğinde, her iki görüşü de tasvip etmiştir.⁷⁰ Bu iki anlayış tarzı, daha sonraki dönemlerde nasların lafzî (literal) ve makâsîd merkezli (gâî) yorumu olarak iki farklı ekolün temsili şeklinde devam etmiştir. İbn Kayyim el-Cevziyye gibi bazı âlimler, zâhirî ve kıyas merkezli yaklaşımın kaynağını bu hadiseyle ilişkilendirmektedirler.⁷¹

Âyetlerin nüzûl süreci, nesh ve tahsis gibi konularla, nasların yoruma açık olup olmaması gibi pek çok etken sebebiyle, aynı naslar üzerinden farklı sonuçlara ulaşılabilmektedir. Bu durum da ihtilafları artırmıştır.⁷²

4.3.5. Unutma ve Yanılmalar

Hz. Ömer ve oğlu Abdullah'ın, Hz. Peygamberin, “Ölü, ailesinin ağlamasından dolayı azap görür” hadisini rivayet ettiğini işiten Hz. Aişe, onların bazı şeyleri unuttuklarını ifade ederek şöyle demiştir: “Resulûllah, ölen bir Yahudi kadının akrabalarını ağlar vaziyette görünce şöyle buyurdu: ‘O kabrinde azap çekiyor, bunlar da (onun ölümü sebebiyle) ağlıyor.’ Burada râvî, ölen kişinin azap çekmesinin, yakınlarının ağlamasından dolayı meydana geldiği şeklinde yanlış bir anlayışa kapılmıştır. Yine Hz. Aişe, Hz. Peygamberin Recep ayında umre yaptığını söyleyen Abdullah b. Ömer'in yanlış olduğunu ifade etmiştir.⁷³

İhtilam olan kişinin cünüp olarak sabahlaması halinde orucunun sahih olmadığını söyleyen Ebû Hureyre,⁷⁴ Hz. Aişe'den rivayet edilen bir hadisten, Hz. Peygamberin aksi yöndeki uygulamasını öğrenince görüşünden vazgeçmiştir.⁷⁵

Sahâbe döneminde ihtilaf azdır. Sahâbenin hulefâ-i râşidîn döneminde genelde Medine'de bulunması ve yeni ortaya çıkan meselelerde fikir birliği etmenin bu

⁶⁸ el-Bakara 2/228.

⁶⁹ Hudarî, *Târîhu't-teşrî'il-İslâmî*, 125.

⁷⁰ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Meğazi”, 30; Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc, *el-Câmi'u's-sahîh*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Cihad ve's-Siyer”, 23.

⁷¹ Ensârî, *Âsâru ihtilâfî'l-fukahâ fi ş-şeria*, 33; Okur, “İslam Hukukunun Oluşumu ve Tarihsel Gelişimi”, 29.

⁷² Hallâf, *Hulâsatu't-teşrî'il-İslâmî*, 305.

⁷³ Dehlevî, *Huccetullâhi'l-bâliğa*, 1/266.

⁷⁴ Ali el-Hafîf, *Esbâbu ihtilâfî'l-fukahâ*, 33.

⁷⁵ Müslim, “Sıyâm”, 79.

süreçte kolay olması ihtilafı azaltan unsurlardan biri olmuştur. Özellikle Hz. Ömer döneminde Şûrâ yöntemiyle belirlenen kararlar büyük ölçüde kabul görmüş ve ihtilafların azalmasında etkili olmuştur.⁷⁶ Hadis kaynaklı ihtilafların az oluşu, sahâbenin fetva vermede temkinli davranması, devlet yönetiminin karar ve uygulamalarında fikhî hükümleri dikkate alması da ihtilafı azaltan bir başka unsur olmuştur.⁷⁷

Genel olarak ifade etmek gerekirse, sahabe dönemi ve tâbiîn fukahasının; adalet mekanizmasından medenî hukuka, ekonomik ve iktisadî yapıdan ibadetlere kadar geniş yelpazedeki yeni gelişmelere ilişkin görüş ve içtihatları fikhın gelişmesine katkı sağladığı gibi, ihtilaf olgusunu da çok yönlü etkilemiştir. Vergi sisteminin yeniden düzenlenmesi, yargıda şahitlerin tezkiyesi, narh konulması, üç talakla ilgili düzenleme ve Cuma namazında iç ezanı gibi hususlar, bu gelişim ve etkileşimin sınırlı sayıdaki örnekleridir.⁷⁸

5. Tâbiîn Dönemi ve İhtilaf

5.1. Tâbiîn Dönemine Genel Bakış

Tâbiîn döneminin, bazı farklı yaklaşımlar bulunmakla birlikte sahabe devrinin bitmesinden Emevî devletinin yıkılışına kadar (132/750) devam ettiği kabul edilmektedir.⁷⁹ Fikhî sahâbeden öğrenen tâbiîn, onlardan aldıkları metod üzerine devam etmişlerdir. Sahâbe döneminden farklı olarak, bu dönemde farazî meseleler üzerinde de fikhî görüş serdedilmiştir. Fikhın gelişmesi ve yeni meseleler üzerinde fikir üretimi bağlamında önemli katkılar sağlayan farazî fıkha, Mâlikî ve Şâfiî fakihleri de başvurmakla birlikte, Irak fakihleri arasında daha yaygındır.⁸⁰ Farazî fıkıhla o kadar çok içtihadî hüküm ortaya çıkmıştır ki bu durum, hicrî dördüncü asırda artık her içtihadî meselenin bir karşılığı ve çözümü olduğu ve yeni içtihadı gerek kalmadığı şeklinde bir kanaatin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

5.2. Tâbiîn Döneminde Fikhın Kaynakları

Tâbiîn döneminde fikhın kaynakları Kitap, Sünnet, sahâbenin istişare temelli kararları ve içtihatıdır. Tâbiîn, sahâbenin görüşlerini dikkate almış ve ihtilaflı konularda ihtilafın arasını bulmaya çalışmıştır.⁸¹ Bunun mümkün olmaması halinde sahâbeden birinin görüşünü benimsemiş veya tâbiîn âlimlerinin görüşleri doğrultu-

⁷⁶ Şahin, "Sahabe ve Tâbiîn Müçtehitlerinin Yeni Gelişmeler Karşısındaki Tutumlarının Hukuk Metodolojisi Açısından Analizi", 50.

⁷⁷ Alevânî, *Edebü'l-ihtilâf*, 48; İbrahim Çalışkan, "Fıkıh Mezheplerinin Oluşum Süreci ve Fakihler Arasındaki Fikhî İhtilafların Sebepleri", *Fıkıh*. ed. İbrahim Çalışkan (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2009), 41.

⁷⁸ Bu konuda kapsamlı bilgi ve değerlendirmeler için bk. Şahin, "Sahabe ve Tâbiîn Müçtehitlerinin Yeni Gelişmeler Karşısındaki Tutumlarının Hukuk Metodolojisi Açısından Analizi", 50-58.

⁷⁹ Abdullah Kahraman, *İslam Hukukuna Giriş* (Ankara: BİLAY, 2019), 117.

⁸⁰ Ekrem Buğra Ekinci, *İslâm Hukuku Tarihi* (İstanbul: İstanbul Arı sanat Yayınları, 2006), 70.

⁸¹ Alevânî, *Edebü'l-ihtilâf*, 72-73.

sunda hareket etmiŖtir. Medine fakihleri Hz. AŖe, Hz. Ömer, Abdullah b. Ömer, Zeyd b. Sabit'ten rivayet edilen fetvalara; Irak fakihleri Abdullah b. Mes'üd, Hz. Ali, Ebü Musa el-EŖ'arî ve Enes b. Mâlik'in; Ŗam fakihleri ise Ebu'd-Derdâ, Muâz b. Cebel ve Ubâde b. Sâmit gibi sahabenin içtihatlarından istifade etmiŖlerdir.⁸² Ancak tamamıyla bir sahabîye bağlı kalmak gibi bir anlayıŖ söz konusu olmamıŖtır.⁸³ Tâbiîn dönemi, dinamik fikhî yapısıyla İslam hukuk ekollerinin oluŖmasına zemin hazırlamıŖtır.⁸⁴ Tâbiîn fukahası, görüşleri, uygulamaları ve fikhî kazanımları ile kendilerinden sonraki nesil için zengin bir ilmî miras bırakmıŖtır.

5.3. Tâbiîn Döneminde İhtilaf

Bu dönemde ortaya çıkan ihtilaflar daha çok mekân ve bölgeye dayalı ihtilâflardır. Sözün hakikat veya mecazî anlamda kullanılması, hadisin bilinip bilinmemesi, hadisin sıhhati, içtihat bilgi ve usûlünün farklılığı ve sosyal çevre da baŖlıca ihtilaf sebepleri arasında zikredilmektedir.⁸⁵ Tâbiîn'in ihtilaf sebepleri bağlamında baŖlıca Ŗu hususları zikredilebiliriz:

5.3.1. Fetihlerle Birlikte Ortaya Çıkan Yeni Kültür ve AnlayıŖlar

İslam topraklarının geniŖlemesiyle birlikte, farklı kültür ve geleneklere sahip milletlerin artması, yeni anlayıŖları ve yaŖantı tarzlarını beraberinde getirmiŖtir. Sahâbe ve tâbiîn fakihlerinin, buldukları yerlerin Ŗartlarını ve ihtiyaçlarını dikkate alarak verdikleri hükümler, çoğu zaman birbirinden farklı olmuŖtur. Özellikle Hz. Ömer'in hilafeti döneminde aktif olarak uygulanan ve ihtilafları azaltan Ŗûrâ içtihadının bu dönemde mümkün olmaması da ihtilafların artmasında baŖka bir etkidir.

Bu dönemin göze çarpan bir baŖka özelliği, her bölgenin fakihleri etrafında oluŖan tâbilerinin ortaya çıkmasıdır. Ŗöyle ki halk, bulunduğu yerde güvendiği belli kiŖilerin görüşlerine itimat etmiŖ ve onların fetvalarıyla amel etmiŖtir. BaŖka kiŖilere de sorma ihtiyacı hissetmemiŖtir. Bu durum her bölgede belli fakihleri ön plana çıkarmıŖ ve o fakihlerin görüşleri etrafında bir yoğunluk oluŖmuŖtur.⁸⁶ Medine halkı çoğunlukla Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbas ve öğrencileri Atâ b. Ebî Rabah, Tâvus b. Keysan gibi fakihlere tabi olmuŖtur. Basra'da Enes b. Malik, Ebü Mûsâ el-EŖ'arî, Hasan el-Basrî, Muhammed b. Sîrîn etkili olmuŖtur. Kûfe'de Abdullah b. Mes'üd ve tâbiîn fakihlerinden Alkame b. Kays, Esved b. Yezid ve İbrahim en-Nehaî ön plana çıkmıŖtır. Mısır'da Abdullah b. Amr b. el-As, Ŗam'da ise sahabeden Muaz b.

⁸² Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmîyye ve Istılahatı Fikhiyye Kamusu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985), 1/310.

⁸³ Avcı, *Fikhi İhtilafların Tarihsel GeliŖimi*, 125.

⁸⁴ Ahmed Hassan, *İslam Hukuk Ekollerinin DoęuŖu*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu-Hüseyin Esen (İstanbul: İz Yayıncılık, 1999), 44-45.

⁸⁵ Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, 172.

⁸⁶ Muhammed Ebü Zehra, *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmîyye fi's-siyâse ve'l-akâid ve târîhi'l-mezâhibi'l-fikhiyye* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts.), 270; Türkî, *Esbâbu ihtilâfi'l-fukahâ*, 49.

Cebel ve Ubâde b. Sâbit'in yanı sıra, tâbiünden Ömer b. Abdülaziz gibi şahsiyetler öne çıkmıştır.⁸⁷

5.3.2. Re'y ve Hadis Ekollerinin Etkisi

Fikhî problemleri çözmeye bir yaklaşım biçimi olarak, re'y ehli diye bilinen fakihlerin belli sebeplerle re'ye daha çok başvurması, buna mukabil ehl-i hadis diye isimlendirilen fakihlerin ise ağırlıklı olarak nasların zahiri ile yetinmesi ve bir zorunluluk olmadıkça re'ye başvurmaması da ihtilafı etkileyen unsurlardan biri olmuştur. Her iki yaklaşımın ortaya çıkmasında re'y ekolünün merkezi kabul edilen Kûfe'nin sosyal yapı, örf ve adetlerle hareketli yapısının daha karmaşık olması, buna mukabil hadis ekolünün merkezi sayılan Medine'nin sosyal ve kültürel yapısının daha sade olması gibi faktörlerin etkili olduğu belirtilmiştir. Ancak hadis ekolü ile özdeşleştirilen Hicaz'da Rebâtü'r-re'y gibi re'y taraftarı olan fakihler, re'y taraftarlarının merkezi olan Irak'ta da Şâ'bî gibi hadis ekolüne mensup fakihlerin bulunduğunu ifade etmemiz gerekir.⁸⁸

Irak ekolünü bu yönüne sevk eden nedenlerden başında şeriatın akla hitap ettiği ve akılla hiçbir şekilde çelişmeyeceği düşüncesi gelmektedir. Onlara göre Kur'an ve Sünnet'teki hükümler, belli amaçları gerçekleştirmek üzere sebep ve illetlere dayandırılmıştır. Şeriatın naslarını bu ilke çerçevesinde anlamaya çalışan Irak ekolü, nasların sadece zahirî anlamı ile yetinmeyip, nüzûl ve vürûd sebeplerini, illet ve gayelerini dikkate alan bir anlayışı benimsemişlerdir. Bu anlayışın bir yansıması olarak, fitır sadakasında verilmesi gereken buğday veya hurmanın bizatihi kendisinin verilebileceği gibi, kıymetinin de verilebileceği kanaatindedirler. Çünkü fitır sadakasından maksat, fakirin ihtiyacını gidermektir. Bu maksat malın aynını vermekle gerçekleşeceği gibi, kıymetini vermekle de gerçekleşir. Aynı hüküm, zekât malları için de geçerlidir.⁸⁹

Görüldüğü gibi Irak ekolü, nasların lafzî (literal) anlamları kadar gözetilen amaçları (gâî yorum) da dikkate alan bir anlayışı benimsemişlerdir. Hicaz ekolü ise daha çok nasların zahirî anlamları ile amel etmekle yetinmeyi tercih etmişlerdir. Bunun bir sonucu olarak, az önce belirttiğimiz sadaka-i fitır ve zekât örneklerinde, belirlenen ölçüde malın aynını vermenin gerekliliğine hükmetmişlerdir. Onlara göre bu malların kıymetini vermekle sorumluluk yerine getirilmiş olmaz.⁹⁰

Hukuk tarihçilerinin re'y ve hadis ekolleriyile ilgili az önce ifade ettiğimiz yaygın değerlendirmelerine karşın, bazı İslam hukukçuları bu ayrımın fikhî değil itikadî olduğu kanaatindedir. Şöyle ki, re'y ehli olarak bilinen müçtehitler, re'yin geçerli olduğu konuları, prensip itibarıyla diğerlerinden daha dar tutmaktadırlar. Söz geli-

⁸⁷ Mahmud Abdullatîf, *el-İhtilâfâtü'l-fikhiyye*, 115.

⁸⁸ M. Esad Kılıçer, "Ehl-i Re'y", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/520-523.

⁸⁹ Ebû Zeyd ed-Debûsî, *Te'sîsü'n-nazar* (İstanbul: Eda Neşriyat, 1990), 112.

⁹⁰ Çalıskan, "Fıkıh Mezheplerinin Oluşum Süreci", 47.

mi Hanefîler, mukadderât denilen belirlenmiş miktarlar, hadler ve ruhsatlar gibi konularda kıyasa başvurulamayacağı görüşündedirler. Buna mukabil diğer müçtehitler, ta'fil edilebildiği ölçüde bu konularda da içtihat ve kıyasa başvurumaktadırlar. Yine Irak bölgesinde yeterince hadis bulunmadığı bilgisi doğru olmadığı gibi, ehl-hadis ve ehl-i re'y ayrımında Hicaz bölgesi ve Irak bölgesi ayrımı da isabetli değildir. Birçok âlime göre ehl-i hadîs, fikhî değil, kelâmî ekoller arasında sayılmakta, ehl-i re'y kavramı da itikâdî bir duruşu ifade etmektedir.⁹¹

5.3.3. Delil ve İlke Kaynaklı Fikhî İhtilaflar

Sarîh bir nassın bulunmaması halinde kaynak değeri ve delil olarak başvurabilme şartları fakihler arasında tartışmalı olan kıyas, örf, istihsan ve maslahatı mürsele gibi delillerin hüküm istinbatında kullanılıp kullanılmaması da ihtilaf sebepler arasındadır. Ayrıca nassın zahirine veya maksadına göre hüküm verme, hukukî işlemlerin geçerliliğinde zahirî şartları dikkate alma veya niyeti gözetme gibi yaklaşımlar da ihtilaf olgusunu etkilemiştir.

5.3.4. Sünnet Kaynaklı İhtilaflar

Bu dönemde sahâbe ve tâbiîn âlimlerinin kendilerine yöneltilen sorulara hadisler üzerinden cevap vermesi, hadis rivayetini artırmıştır. Hadis bilgisi birbirinden farklı olan kişilerin verdiği cevaplar bir ihtilaf sebebi olmuştur. Yine bazı fırka ve gruplar kendi görüşlerinin doğruluğunu ispat etmek, kimileri de ırkını, mesleğini ve kanaatini desteklemek amacıyla hadis uydurmuştur. Alimler, Hz. Peygambere yalan isnad edilmesini engellemek, Hz. Peygambere aidiyeti sorunlu hadislerle hüküm vermemek ve hadisler üzerinden oluşabilecek yanlış algı ve hükümlere fırsat vermemek için bazı şartlar ileri sürme ihtiyacı hissetmişlerdir. Bu durum hadislerin sübûtu yanında, amel edilme şartları ve yoruma açık olup olmaması (delâlet) gibi pek çok açıdan ihtilafı beraberinde getirmiştir.⁹²

5.3.5. Dil ve Coğrafya Kaynaklı İhtilaflar

Özellikle mevâlînin (Arap olmayanlar) İslam'a girmesiyle birlikte Müslümanlar arasında dil, kültür, örf ve adetlerin sayısı çoğalmıştır. Bunlar içinden fıkıh, hadis, tefsir gibi alanlarda söz sahibi alimler yetişmiştir. İslam toplumundaki bu çeşitlilik, sosyal alanda bir canlılık oluşturmuştur. Kur'an ve Sünnetin anlaşılması yanında, bölgesel örf ve adetlerle çevresel faktörlere bağlı sorunlara yönelik çözüm arayışları artmıştır.⁹³ Örneğin Irak bölgesinin dinamik sosyal yapısı ve farklı kültürlerin kavşak noktasında yer alması, re'y ve kıyasa daha çok başvurmayı gerekli kılmıştır. Bu

⁹¹ Kapsamlı bilgi ve değerlendirmeler için bk. Abdurrahman Haçkalı, "Ehl-i Hadis- Ehl-i Re'y Ayrışması Fikhî mi, İtikâdî mi?", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 2 (2003), 59-68.

⁹² Bu konuda kapsamlı değerlendirmeler için bk. Muhammed Avvâme, *Eserü'l-hadisî's-şerif fi ihtilâfî'l-eimmeti'l-fukaha* (Beyrut: Dârü'l-Beşâir el-İslâmiyye,1997), 109-128.

⁹³ Mahmud Abdullatîf, *el-İhtilâfâtü'l-fikhiyye*, 115.

durum re'ye dayalı fıkıh ekolünü beslemiş, düşünceyi geliştirmiş ve farklı bakış açılarını ortaya çıkarmıştır. Aynı zamanda ihtilafları da beraberinde getirmiştir.⁹⁴

6. Müçtehit İmamlar Dönemi ve İhtilaf

6.1. Döneme Genel Bakış

Hicrî ikinci yüzyılın başlangıcından dördüncü yüzyılın ortalarına kadar devam eden bu dönemde, büyük müçtehitler yetişmiştir. Günümüzde varlığını sürdüren yaygın fıkıh mezhepleri bu dönemde teşekkül etmiştir. Fıkıhın tedvin edilmesiyle birlikte, mezheplere ait görüşler ortaya konmuştur. Fıkıha süreklilik kazandıran istinbât metotları netleşmiştir. Fıkıh ve fıkıh usûlüne ilişkin eserler kaleme alınmıştır. Bütün bu gelişmeler daha sistemli bir fıkıh eğitimini beraberinde getirmiştir. “Mezheplerin teşekkül dönemi” ve “fıkıhın olgunluk çağı” olarak da nitelendirilen bu dönem, tâbiîn ile tebe-i tâbiîn neslini içine alan Abbâsî hilâfetine denk düşmektedir.

Abbâsî devlet ricalinin din politikalarının bir yansıması olarak âlimlere yakın durması ve tasarruflarını İslâmî ilke ve esaslar çerçevesinde şekillendirme çabaları, fıkıhın gelişmesini olumlu yönde etkilemiştir.⁹⁵ İmam Ebû Yusuf'un, Harun er-Reşîd döneminde baş kadılık görevine getirilmesi ve ondan devletin siyaset ve ekonomi alanlarında dikkate alması gereken hususlara ilişkin bir kitap yazmasını istemesi bu kapsamda değerlendirilebilir.⁹⁶ Halife Mansur ve Harun er-Reşîd'in, İmam Malik'in *el-Muvatta'* isimli eserini kanun kitabı olarak kabul etme düşünceleri de bu yönelişin bir başka yansımasıdır.

İslam ülkesinin sınırlarının İspanya ve Çin'e kadar ulaştığı bu dönemde, sosyal ve kültürel hareketlilik artmıştır. Kur'an ve Sünnet'e ilişkin kapsamlı yorumlar, sahâbe ve tâbiîn fakihlerinin içtihatlarından oluşan zengin birikim, İslam fıkıhının sistemleştirilmesinde güçlü bir veri oluşturmuştur. Sonuçta, döneme isimleri verilecek olan güçlü fakihler yetişmiş ve mezhepler ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Kur'an ve Sünnet'in yanı sıra, sahâbenin ittifak halinde olduğu hükümler (sahâbe icmâi) ve sahâbenin bireysel içtihatları hukukun kaynakları arasında yer almıştır. Re'y içtihadı sistemleşerek kıyas, istihsan, ıstıslah gibi kısımlar halinde incelenmiş, her bir bölümün kaynak değeri ayrıca değerlendirilmiştir.⁹⁷

Tâbiîn döneminde temel eğilimler etrafında bir ekolleşme yaşanırken, bu dönemde söz konusu ekoller içinden “mezhep” adıyla şahıs merkezli yeni bir hukukî yapılanma ortaya çıkmıştır. Mezhep imamlarının görüşleri ilk dönemden itibaren talebeleri tarafından öğrenilmekte ve paylaşılmakta ise de bu dönemde, bir imamın fıkıhın bütün konularına ilişkin görüşlerinin toplanması, belli bir sistematik içinde

⁹⁴ Noel J. Coulson, *İslam Hukuk Biliminde İhtilaf ve Gerilimler*, çev. Ferhat Koca (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 50; Çalışkan, “Fıkıh Mezheplerinin Oluşum Süreci”, 42.

⁹⁵ Nahide Bozkurt, *Abbâsîler (750-1258)*. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 41, 43, 62.

⁹⁶ Salim Öğüt, “Ebû Yûsuf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/264.

⁹⁷ Okur, “İslam Hukukunun Oluşumu ve Tarihsel Gelişimi”, 33.

tasnif edilmesi ve usûl kurallarıyla tahkim edilmesi gündeme gelmiştir. Önceki dönemlerde fikhî faaliyetler bir nevi pratik ihtiyaçları karşılama amacına matuf iken, bu dönemde özellikle Hanefî mezhebinde farazî fıkıh konularına yer verilmiştir.⁹⁸

6.2. Dönemin Fıkıh Açısından Özellikleri

Bu dönem fıkıhın gelişim sürecidir. Bu gelişimin sebepleri şöyle açıklanabilir:

1. Sahâbe, hükümlere kaynak ararken Kur'an ve Sünnet'e, tâbiîn fukahası bunlara ilaveten sahâbenin söz ve davranışlarına başvurmuştur. Tebe-i tâbiîn döneminde tâbiînin sözleri de buna eklenmiş ve fıkıh malzemesi çoğalmıştır.

2. Re'y'e sıkça başvuran fakihlerin, yaşanmış olaylar yanında, farazî meseleler hakkında da hüküm vermesi fıkıhın alanını genişletmiştir. Bu durum doğal olarak bazı ihtilafları beraberinde getirmiştir.⁹⁹ Başlangıçta Irak fukahasının başvurduğu bu yola daha sonraları Şâfiî ve Mâlikî fukahası da dâhil olmuştur.

3. Yeni Müslüman olan milletlerin artmasıyla, farklı kültür, anlayış ve şartlara dayalı ortaya çıkan sorunlar, her bölgede ön plana çıkan fakihlere arz edilmiştir. İran örf ve âdetin bulunduğu Irak'taki problemler Ebû Hanife'ye; ağırlıklı olarak Bizans hukuk ve kültürünün etkisinde olan Suriye'deki sorunlar Evzaî'ye; Mısır ve Bizans etkisinde bulunan Mısır ve çevresindeki konular Leys b. Sa'd ve İmam Şâfiî'ye; Hicâz örf ve adetlerinin yoğun olduğu meseleler de İmam Mâlik'e arz edilmiştir. Bu imamların verdiği hükümler genelde belirleyici olmuştur. Bu durum bölge içi ihtilafı azaltmakla birlikte, farklı şartları haiz bölgeler arasındaki ihtilafları açığa çıkarmıştır.¹⁰⁰

4. Bu dönemde ilmî seyahatlerle sağlanan görüş alışverişleri, mezheplerin dayandığı ilke ve usûllerin yakından tanınmasına ve bölgesel farklılıklara dayalı fikhî problemlerin çözümüne katkı sağlamıştır. İlmî seyahatler, ihtilaf sebeplerini yakından tanımada önemli bir işlev görse de mekân ve coğrafya faktörüne bağlı fikhî ihtilaflar, önde gelen ihtilaf sebeplerinden biri olarak varlığını sürdürmüştür.

5. Fıkıhın yazılı kaynaklarda derlenip sistematik bir şekilde tedvini, fıkıhın gelişmesinde etkili olmuştur. İmam Muhammed'in *el-Mebsût* ve *el-Âsâr*, İmam Ebû Yusuf'un *Kitâbu'l-Harâc*, İmam Şâfiî'nin *el-Ümm* adlı eserleriyle, İmam Mâlik'in *el-Muvatta'* adlı eserleri bu dönemde yazılmışlardır. Yine içtihatların naslarla bağlantısını kurma ve görüşlerin kendi içinde tutarlılığını sağlama amacını taşıyan fıkıh usûlü bu dönemde tedvin edilmeye başlanmıştır. İlk örneğini Şâfiî'nin *er-Risale* isimli eserinde gördüğümüz tedvin süreci, tüm usûl konularını kapsayacak şekilde hicrî dördüncü asrın başlarında ortaya çıkmıştır.¹⁰¹

Fukaha arasında ihtilafların artması, bunlara ilişkin münakaşa ve eleştiriler, her bir fakihin görüşünü temellendirdiği usûl ve ilkelerin belirlenmesi ihtiyacını

⁹⁸ Okur, "İslam Hukukunun Oluşumu ve Tarihsel Gelişimi", 34.

⁹⁹ Mahmud Abdullatif, *el-İhtilâfâtü'l-fikhiyye*, 116.

¹⁰⁰ Kahraman, *İslam Hukukuna Giriş*, 129

¹⁰¹ Okur, "İslam Hukukunun Oluşumu ve Tarihsel Gelişimi", 34.

beraberinde getirmiştir. İctihat metotlarını tespit etmek ve görüşlerin kendi içinde tutarlılığını korumak amacıyla fikhin dayandığı ilke ve kuralları tespit etme ihtiyacı fikh usûlü ilmîni meydana getirmiştir. Bu alanda İbn Lehîa, İmam Ebû Yusuf ve İmam Muhammed'in eser yazdığı nakledilmekle birlikte, geleneksel kabul bu ilmin kurucusunun İmam Şâfiî olduğu yönündedir. Bize ulaşan eseri *er-Risâle*'dir.¹⁰²

6.3. Bu Dönemde İhtilafı Etkileyen Unsurlar

Bu dönemde hadislerdeki rivayet farklılıklarından kaynaklanan ihtilafları gidermek amacıyla, rivayetlerin Müslümanların tatbikatıyla desteklenmesi gündeme gelmiştir.¹⁰³ Bu kapsamda İmam Malik'in Medine uygulaması (amelî ehli'l-Medine) ön plana çıkarken, Hanefilerde meşhur sünnet vurgusu yapılmıştır. Evzaî'nin "amel" kavramıyla, önceki imamların uygulamalarına dikkat çekmesi de bu çerçevede değerlendirilmiştir.¹⁰⁴ Hadislerin tedvini ve sahihinin zayıfından ayrılması fukahaya büyük kolaylık sağlamıştır. Bu durum hadise dayalı bazı ihtilafların ortadan kalkmasında etkili olmuş, fikhin gelişip olgunlaşmasına da zemin hazırlamıştır.¹⁰⁵

Coğrafyanın görüşler üzerinde etkisi bulunmakla birlikte, bu dönemde her bölgenin fakihlerinin benzer görüşler etrafında bulunduğu ve görüşlerini ifade ederken genelde ilim öğrendikleri hocalarına nispet ettikleri görülmektedir. Örneğin Kûfe ekolünden bazı fakihler Ebû Yusuf'un görüşlerine tabi olurken, bazıları İbn Ebî Leylâ'ya tabi olmuştur. Medine'de İmam Mâlik'in görüşleri Medine'nin icmâi olarak kabul edilmiştir.¹⁰⁶ Aynı konuda birden fazla görüşün ortaya çıktığı bu süreçte, özellikle re'y içtihadı kaynaklı görüşler arasındaki karışıklığı gidermek amacıyla icmâ kavramı gündeme gelmiş ve şâz görüşlere itibar edilmeyerek her bölgede yaygın olarak kabul gören görüş, o bölgenin icmâi olarak değerlendirilmiştir.¹⁰⁷

6.4. İlm-i Hilâfın Ortaya Çıkması

İlk dönemlerde fukaha arasında oluşan ihtilaflar, fikh kitaplarının ilgili bölümlerinde yer almıştır.¹⁰⁸ Tedvin süreciyle birlikte her mezhep, görüşlerinin haklılığını dile getirme ve farklı görüş sahiplerine karşı savunma ihtiyacı hissetmiştir. Bu amaçla kaleme alınan ve günümüze kadar ulaşan ilk eser örnekleri arasında Evzaî'nin *Siyeru'l-Evzaî*, Ebû Yusuf'un, *er-Redd alâ Siyeri'l-Evzaî, İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ, Kitâbu'r-Redd alâ Mâlik b. Enes*; İmam Muhammed'in *Kitâbu'l-Hucec fi İhtilâfi Ehli'l-Kûfe ve Ehli'l-Medine* ve İmam Şâfiî'nin *Kitâbu'r-Redd alâ Muhammed b. Hasen* adlı eserleri gelmekte-

¹⁰² George Makdîsî, "Şâfiî'nin Hukukî Teoloji Anlayışı: Usûl-i Fikhin Kökenleri ve Önemi", çev. Sami Erdem, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-14-15 (1997), 264.

¹⁰³ Avcı, *Fikhi İhtilafların Tarihsel Gelişimi*, 126.

¹⁰⁴ Hassan, *İslam Hukuk Ekollerinin Doğuşu*, 50-51.

¹⁰⁵ Hudarî, *Târîhu't-Teşri'il-İslâmî*, 80-181; Köse, *İslam Hukukuna Giriş*, 161-162.

¹⁰⁶ Hassan, *İslam Hukuk Ekollerinin Doğuşu*, 54-55.

¹⁰⁷ Hassan, *İslam Hukuk Ekollerinin Doğuşu*, 49-50.

¹⁰⁸ İzmirli İsmail Hakkı, *İlm-i Hilâf*, 3.

dir.¹⁰⁹ Bu eserler, görüşlerin kendi içinde tutarlılığını ve güçlü yönlerini tespit etmede önemli veriler sağladıkları gibi, fıkıhın gelişmesine de katkıda bulunmuşlardır. Bu alandaki tartışmalar, fıkıh usûlüne de zemin hazırlamıştır. Şâfiî'nin, *er-Risâle* isimli eserini kaleme almasından sonra, değişik mezheplerce eleştirilere cevap vermek ve mezhep içinde sistematik bütünlüğü korumak amacıyla, reddiye türü eserler yanında usûle ilişkin eserler yazılmıştır.¹¹⁰

7. Mezhep ve Literatür Merkezli Gelişme Dönemi ve İhtilaf

7.1. Döneme Genel Bakış

Bu dönem, hicrî dördüncü asrın ikinci yarısından Bağdat'ın Moğollar tarafından ele geçirilmesine kadar (656/1258) devam eden süreyi kapsamaktadır. Bu süreyi kanunlaştırma hareketleri ve yenilik arayışlarının yaşandığı 19. yüzyılın ortalarına kadar devam ettiren hukuk tarihçileri de vardır.¹¹¹

Siyasî olarak Bağdat Hulâgû tarafından 656/1258 yılında ele geçirilmiş, son Abbâsî halifesi Mu'tasım Billah ile birlikte binlerce insan katledilmiştir. Şehirler yağmalanmış, başta kütüphaneler olmak üzere mabetlere ve kültür değerlerine büyük zarar verilmiştir. Bununla birlikte Moğollar, bireysel dinî tercihler konusunda halkı özgür bırakmışlar ve fıkıh, teori ve pratik bazında yaşantısını devam ettirmişlerdir. Bunda fıkıhın siyasî otoriteden bağımsız olarak gelişmesinin etkili olduğu dile getirilmektedir.¹¹²

Bu döneme taklit damgasını vurmuştur. Bu yüzden “taklit dönemi” diye adlandırılanlar da vardır.¹¹³ Zira kurucu içtihat faaliyetleri giderek azalmış, belli bir mezhebe ve önceki içtihatlarla sıkı sıkıya bağlı kalma ön plana çıkmıştır.¹¹⁴ Bununla birlikte, fıkıhın kavram, teori ve usûl bağlamında olgunlaştığı, sistematik olarak gelenek halinde kökleştiği bir dönemdir. Bu yüzden “istikrar dönemi” veya “kurumsallaşma dönemi” diyenler de vardır. Bu devrede, şerh ve haşiyelerle fıkıh geleneği yerini sağlamlaştırmıştır.¹¹⁵ Mezhep görüşleri, oluşan sistematik doğrultusunda delilleriyle birlikte düzenli olarak kitaplaşmıştır. Kaza ve fetvada hangi kaynakların kullanılacağı ve tercih sıralaması ortaya konmuştur.¹¹⁶ Mezhepler, kendi içinde tutarlı ve sistematik görüşler ortaya koymak suretiyle dinî görevlerini yerine getirmek isteyen bireylere güvenli bir yol sağlamayı hedeflemiştir.¹¹⁷ Bu durumun belli

¹⁰⁹ Özen, “İlm-i Hilâf Yahut Fukaha Metoduna Göre Cedel Hakkında Klasik Bir Metin: Menşeu'n-Nazar”, 171.

¹¹⁰ Avcı, *Fıkıhî İhtilafların Tarihsel Gelişimi*, 127.

¹¹¹ Muhsin Koçak vd., *İslâm Hukuku* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 106.

¹¹² Köse, *İslam Hukukuna Giriş*, 164.

¹¹³ Vehbe Zühaylî, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî* (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1986), 2/1061, 1120.

¹¹⁴ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh İlmine Giriş* (İstanbul: Dem, 2019), 58.

¹¹⁵ Yaman-Çalış, *İslam Hukukuna Giriş*, 125.

¹¹⁶ Koçak vd., *İslâm Hukuku*, 106-107.

¹¹⁷ Hacı Mehmet Günay, “Günümüz Fıkıh Problemleri: Sebepler, Yöntemler ve Yaklaşımlar”, *İslam Hukuku*, ed. Talip Türcan (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 625.

usûl ve ilkelerden yoksun bazı yaklaşımların bertaraf edilmesinde ve mesnetsiz ihtilafların önlenmesinde etkili olduğunu söyleyebiliriz. Bu dönemi, fikhın gelişim seyri içinde “duraklama” ifadesiyle isimlendirenler olsa da sözü edilen kazanımların göz ardı edilmemesi gerektiği açıktır.

Bu dönemde fikhî çalışmaları mezhep yapılanması çerçevesinde sürdürülmüş ve oluşan gelenek dışında bağımsız içtihat muteber sayılmamıştır. Bu durumu içtihat kapısının kapanması şeklinde değerlendirenler de vardır. İbn Haldun, halkı belli bir mezhebe bağlı kalmaya sevk eden sebebi, yetersiz kişilerin içtihadı yeltenmeleriyle izah etmektedir.¹¹⁸ Tedvin hareketiyle birlikte mezhep imamlarının görüşlerinin yaygınlaştığı, bu sebeple mutlak içtihadı bir saha kalmadığı da dile getirilmektedir.¹¹⁹

Bunların yanı sıra, müçtehit imamların dirayetli duruşlarının, hüküm kaynakları ve yöntem bilgisinin artık yerleşmiş olmasının belirleyici olduğunu da ifade edilebiliriz. Yine hukuk güvenliği düşüncesi ve olumsuz etkenlere karşı fikhî koruma refleksinin göz ardı edilmemesi gerektiğini söyleyebiliriz.¹²⁰

Şunu ifade edelim ki hicrî dördüncü asırdan itibaren içtihat kapısının kapandığı yönünde bir ön kabulden söz edilse de içtihat faaliyeti devam etmiştir. Ancak mutlak içtihadın yerini, mezhepte hükmü bulunmayan konularda mezhebin ilke ve usûlü çerçevesinde hükmü ortaya koyma şeklindeki mezhep içi fikhî istidlal (tahrîc) almıştır.¹²¹

Bu dönemde ön plana çıkan bir husus da “hukukî istikrar” düşüncesidir. Farklı içtihatlar sebebiyle oluşan kargaşayı önlemek amacıyla bir müçtehidin görüşlerinin esas alınmasının gerekliliği güçlü şekilde dile getirilmiştir. İbnü’l-Mukaffa‘, Abbâsî halifelerine sunduğu teklifte hukukî istikrara duyulan ihtiyaca dikkat çekmiştir.¹²² Dördüncü hicrî asra gelindiğinde, artık hukuk güvenliği arayışları iyice kendini hissettirmiştir. Mezhep yapılanması bu ihtiyacı kısmen karşılamıştır.¹²³

7.2. İhtilafa Etkileri ve Sonuçları İtibarıyla Dönemin Değerlendirilmesi

İhtilafa etkileri ve sonuçları bağlamında bu dönemin öne çıkan özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

1. Bu dönemde mutlak içtihat devri sona erdiğinden, her mezhebin mensupları kendi imamlarına bağlanmıştır.

¹¹⁸ Mezhep hükmüne bağlı kalınmasıyla ilgili değerlendirme ve geniş bilgi için bk. Ebû Abdilazîz Kutbüddîn Şah Veliyyullah Ahmed b. Abdîrahîm b. Vecîhiddîn Dehlîvî, *İkdu'l-cid fî ahkâmî'l-ictihâdi ve't-taklîd* (İstanbul: Hakikat Kitabevi, 1994), 37.

¹¹⁹ Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, 189.

¹²⁰ Abdülazîm Şerefüddîn, *Târîhu't-teşrîfî'l-İslâmî ve ahkâmü'l-mülkiyye ve's-şufa ve'l-akd* (Bingazi: y.y., 1989), 205.

¹²¹ Tahrîc: Naklî, şer'î delillerin yanı sıra mezhep hükmünü de kaynak kabul eden fikhî bilgi elde etme sürecini ifade etmektedir. Bk. Tuncay Başoğlu, “Tahrîc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/420. Kahraman, *İslam Hukukuna Giriş*, 253.

¹²² Bozkurt, *Abbâsîler*, 64.

¹²³ Okur, “İslam Hukukunun Oluşumu ve Tarihsel Gelişimi”, 35.

2. Mezheplerin yerleşmesi ve mutlak içtihat fikrinin zayıflamasıyla birlikte, artık mezhep imamlarından nakledilen görüşlerin illetlerini tespit etmek, dayanaklarını bulmak, ferî meseleler üzerinde düşünmek ve yeni meseleleri de bu esaslar üzerinden çözüme kavuşturmak, dönemin karakteristik özelliği olarak ortaya çıkmıştır.

3. Mezhep imamlarının içtihat usûllerini tespit edebilmek amacıyla, verdikleri hükümler üzerinden istinbât kuralları belirlenmeye, böylece genel ilke ve esaslara ulaşılmaya çalışılmıştır. Birden fazla görüş bulunan hallerde bunlardan biri (müftâ bih) tercih edilmiştir.

4. Mezhep fikhını düzenleme ön plana çıkmıştır. Bu durum mezhebin temel metinlerini açıklamak (şerh), şerhte kapalı kalan kısımları anlaşılır kılmak (hâşiyeye ve hâşiyede izah gereken ifadeleri açıklamak (ta'lik) şeklinde gerçekleşmiştir. Ta'lik'te kapalı kalan yerler de ta'liku't-ta'lik şeklinde açıklığa kavuşturulmuştur. Bu çalışmalar mezhebin anlaşılmasını ve yerleşmesini kolaylaştırmıştır.¹²⁴ Bununla birlikte, söz konusu çalışmaların mevcudun tekrarı niteliği taşıdığı gözden uzak tutulmamalıdır.

5. Mezhep imamına bağlılığın ileri düzeyde olması, hatta mezhep görüşünün naslarla zahiren çelişmesi halinde mezhep görüşünün esas alınması gerektiği ifade edilmiştir. Hanefî fukahasından Kerhî'nin dile getirdiği "Ashabımızın görüşlerine aykırı olan her âyet ya neshe ya da tercihe hamledilir. En uygunu te'vîl edilmesidir."¹²⁵ sözü bu yaklaşımın çarpıcı örneklerinden biridir.¹²⁶ Şâfiî fukahası içinde kendini islâhatçı konumda gören İbn Süreyc'in, "Şâfiî'den nakledilen sahîh bir görüş bulunması halinde ona tâbi olmak, zâhiren buna aykırı olan görüşlere ise itibar etmeyip te'vîl etmek gerekir."¹²⁷ şeklindeki sözleri de Kerhî'nin yaklaşımıyla benzerlik taşımaktadır.

Mezhep taassubunda bulunduğu ve taklit ruhunu beslediği gerekçesiyle eleştirilen bu yaklaşım, dönemin karakteristik özelliği olan mezhebe sıkı bağlılığın bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Şu da bir gerçektir ki, dönemin önde gelen fakihlerinin dile getirdiği bu görüşler, mezhep içi istikrarı sağlamada ve mezhep görüşlerinin sistemleşerek güçlü bir ekol haline gelmesinde oldukça etkili olmuştur.

6. Mutlak içtihat faaliyetinin zayıflaması sebebiyle, mezhep imamlarının görüşlerini açıklama, savunma ve üstünlüklerini dile getirme gayretleri öne çıkmıştır.

¹²⁴ Hudaî, *Târîhu't-teşrîl-İslâmî*, 346-350.

¹²⁵ Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb en-Nedîm, *el-Fihrist* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 261.

¹²⁶ Kerhî'nin *er-Risâle* isimli eserinde dile getirdiği bu görüşle kastedilen, büyük bir olasılıkla mezhep hükmü ile çatışan bir nassın, mezhep imamlarınca mutlaka görülmüş ve incelenmiş olduğu, dolayısıyla nas ile hüküm verilmemesinin usûle dayalı (metodik) bir yaklaşımdan kaynaklandığıdır. Bu itibarla, söz konusu ifadeyi mezhep görüşüyle çelişen nassa yönelik ilkesel bir yaklaşım olarak değil, hükmü ortaya koyarken, fiilen tamamlanmış bir sürecin arka planını ve nasıl anlaşılması gerektiğini açıklama bağlamında değerlendirmek daha isabetli gözükmektedir. Bk. Ubeydullah b. el-Hüseyn b. Dellâl Kerhî, *er-Risâle* (İstanbul: Eda Neşriyat, 1990), 169; Yaman-Çalış, *İslâm Hukukuna Giriş*, 128.

¹²⁷ Tâcuddîn Abdülvehhâb b. Ali es-Sübkî, *Tabakâtu's-şâfi'iyyeti'l-kübrâ* (Kâhire: Dâru İhyâ'î'l- Kübi'l-Arabî, 1918), 3/21-28.

Mezhep görüşlerini savunmak ve eleştirilere cevap vermek amacıyla yapılan cedel ve münazaralar zengin bir fikhî birikim oluşmasına, fikhin kurumsal yapısının güçlenmesine ve köklü bir fikhî geleneğinin teşekkülüne katkı sağlamıştır.¹²⁸ Yöntem belirleyen bu gelenek, sonraki dönemlerde ortaya çıkan meselelere çözüm arayışlarında yön verici değerli bir kaynak olmuştur. Bunun sonraki dönemlerde oluşabilecek ihtilafların azalmasında da etkili olduğunu söyleyebiliriz.

7. Taklit anlayışı, mezheplerarası ihtilafları belirgin hale getirmiştir. Her mezhep kendi düşüncesinin üstün olduğunu ve hükümlerinin isabetli olduğunu ortaya koymak üzere eserler vücuda getirmiştir. İlm-i hilâf adıyla ortaya çıkan bu özel alanda pek çok eser kaleme alınmıştır.¹²⁹ Bu konuda ilk olarak Tahâvî'nin (öl. 321/933) *İhtilâfu'l-fukahâ'sı*yla, Taberî'nin (öl. 428/1036-1037) yine aynı adla yazdığı eseri ön plana çıkmaktadır. Sonraki dönemlerde bu alana ilişkin zengin bir literatür ortaya çıkmıştır.¹³⁰ Hilâf ilminin kaidelerini temellendirmesi ve literatüre getirdiği yeni sistem dolayısıyla Karahanlılar döneminde yaşayan Ebû Zeyd ed-Debusî (öl. 430/1039) bu ilmin kurucusu olarak kabul edilmektedir.¹³¹

Ortaya çıkan yeni meselelerle ilgi çözüm önerilerini ihtiva eden fetâvâ, nevâzil ve vâkât adıyla yazılan eserler bu dönemin bir başka özelliğidir.

8. Bu dönemin dikkat çeken bir başka yönü, örfî hukuk ve kanunname geleneğidir. Özellikle Osmanlı hukuk sisteminde, fikhî doktrinine dayalı şer'î hukuk yanında hükümdarın iradesine bağlı olarak hukuk kuralı niteliği kazanan örfî hukuk ve kanunnâmeler ortaya çıkmıştır. Örfî hukuk çerçevesinde ortaya konan kanunnâmeler içinde Fatih, II. Bayezit, Yavuz ve Kanunî dönemlerinde düzenlenen kanunnâmeler zikredilebilir.¹³²

8. Günümüzde İslam Hukuku ve İhtilaf

Sanayi devriminin gerçekleştiği 18. yüzyıl, birçok açıdan olduğu kadar İslam hukukuna etkileri açısından da dönüm noktası olmuştur. Bu süreçte teknoloji, her geçen gün yeni gelişmelere sahne olmuş, buna bağlı olarak iletişim dünyası hızlı bir değişim ve dönüşüm yaşamıştır. Yakın zamanda bu alandaki gelişmelerin hızı ve kapsamı geçmişle mukayese edilemeyecek derecede artmıştır. Ticaret hayatındaki ivme; yeni ticaret yöntemleri, dijital para, sanal ortamda alım-satım ve pazarlama işlemleri, enflasyon, faiz, işçi-işveren ilişkileri, sigorta gibi konuları beraberinde getirmiştir. Tıp alanında DNA testleri, kök hücre, taşıyıcı annelik ve insan kopyalanması konuları gündeme gelmiştir. Teknolojik gelişmelerin başta ceza, borçlar ve ticaret hukuku olmak üzere, hukukun farklı alanlardaki etkileri kendini güçlü şekil-

¹²⁸ Ferhat Koca, "Hilâf (Mukayeseli İslam Hukuku) İlminin Mahiyeti, Doğuşu, Gelişmesi ve Literatürü", *Mukayeseli İslam Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 166.

¹²⁹ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *İhtilâfu'l-fukahâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 247.

¹³⁰ Bu konuda geniş literatür bilgisi için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Nasr Mervezî, *İhtilâfu'l-fukahâ* (Riyad: Dâru Advâi's-Selef, 2000), 54-60.

¹³¹ İzmirli, *İlm-i Hilâf*, 4.

¹³² Mehmet Akman, "Örf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007). 34/93-94.

de hissettirmiştir. Tarım alanında GDO'lu ürünler, gıda ürünlerinde kullanılan ve insan sağlığını tehdit eden katkı maddeleri ve bunlara yönelik ortaya çıkan sorunlar, çok kapsamlı gelişimin sadece birkaç örneğidir. Yine kadının sosyal hayattaki rolüne ilişkin farklı bakış açıları; çevrenin korunmasına ilişkin yeni tedbirler ve anlayışlar, çevre bilincinin gelişmesiyle birlikte daha da önem kazanan çevre sorunları; hızlı teknolojik gelişime bağlı olarak artık daha çok konuşulan “uzay hukuku” çalışmaları da bugün tanık olduğumuz gelişimin sınırlı sayıdaki diğer örnekleri olarak zikredilebilir. Bugün bütün dünyayı sarsan covid-19 adlı virüsün sağlık, ticaret ve sosyal alandaki etkileri kadar, dinî hayat üzerindeki tesiri de en sıcak ve yıkıcı gündem konusudur. Bütün bu gelişmelerin İslam fikhını çok yönlü etkilediği, farklı yöneliş ve kanaatleri ortaya çıkardığı ve ihtilaf olgusunu derinleştirdiği izahatandır. Elbette benzer sorunlar tarihsel süreçte de yaşanmıştır. Ancak mevcut durum eskiye göre daha grift ve karmaşıktır. Bilgiye ulaşımın kolaylaştığı, küresel ölçekte ve zengin mecralarda paylaştığı günümüzde, fikhî bilginin sıhhati ve yanlış paylaşımların verdiği zarar ise ayrı bir araştırma konudur.

Bugün, İslam hukukunun kısmen işaret ettiğimiz çağdaş problemlere çözüm üretmede yeterince etkili olamadığı, modern düşünce ile zaman zaman çatıştığı ve kendisini yenileyecek mekanizmaları istenilen düzeyde geliştiremediği yönünde iddialar ye almaktadır. Bu meyanda, mevcut fıkıh usulünün yeterli olmadığı, fıkıh ve usûl hakkındaki müktesebatımızla ve bakış açılarımızla yüzleşmemiz gerektiğini ifade eden söylemler dile getirilmiştir.¹³³ Özellikle son iki asırdan bu yana çok tartışılan ve araştırma konumuz olan ihtilafı da doğrudan etkileyen bu meselelerin çözümü bağlamında bireysel ve kolektif çabaların varlığı bilinen bir husustur. Bu noktada yaklaşık 7. yüzyıldan itibaren çekingen bir şekilde de olsa, yeniden mutlak içtihadı duyulan ihtiyaç konusunda bir söylem oluşmaya başlamıştır. İbn Teymiyye, İzzeddin b. Abdusselam, İbn Kayyim el-Cevziyye gibi âlimler bu söylemin başta gelen mimarları arasındadır. İbn Teymiyye, ıslah projelerinin hemen hepsinin referans noktası olmuştur. Bu düşüncedeki bilginlerce, naslara ve temel amaçlara uygun olan bir çözümün başka bir mezhepte bulunması halinde bu görüşlerden de istifade edilmesi gerektiği ifade edilmiştir.¹³⁴

İslam'ın, özü itibarıyla modern dünyanın ihtiyaçlarına cevap verebilecek potansiyele sahip olduğunu, yaşanan problemlerin temelinde içtihat kapısının kapatılması ve taklidin yaygınlaşması olduğunu ileri sürerek, güçlü bir şekilde içtihat çağrısı yapanlar da vardır.¹³⁵ Buna mukabil, bahsedilen içtihat vurgusunu aşırı bulan

¹³³ Bu konularda kapsamlı görüş ve değerlendirmeler için bk. İbn Teymiyye vd., *İctihad, Taklîd ve Telfik Üzerine Dört Risâle*, haz. Hayreddin Karaman (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982), 25-283; Ali Bardakoğlu, *İslâm Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme*, (İstanbul: Kuramer, 2016), 225-356; Kemal Gözler, *Fıkıh-Hukuk İlişkisi Üzerine*, (Bursa: Ekin Basın Yayın Dağıtım, 2019), 63-71.

¹³⁴ H. Yunus Apaydın, “İçtihat: Dinin Hayatla Buluşması”, *İslam'a Giriş Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*, ed. Bünyamin Erul (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008), 99.

¹³⁵ Hayreddin Karaman, “Fıkıh Mezhepleri”, *İctihad, Taklîd ve Telfik Üzerine Dört Risâle*, İbn Teymiyye vd. (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982), 28.

ve geleneksel anlayışlarla yeni yönelişlerin arasını birleştirmeye çalışan bir eğilim de söz konusudur. Bu eğilim, geleneksel içtihatlar içinden uygun olanları seçme ve yeni karşılaşılan problemleri “kolektif içtihat” yoluyla çözüme kavuşturma çabasıdır.¹³⁶

Esasen problem, yalnızca içtihadın yapısıyla ilgili değildir. Naslarla olgu, dinle hukuk arasındaki irtibat, klasik fıkıh müktesebatını anlamada yöntem, toplum yararı, hukukun teşekkülünde dinin katkı biçimi, birey ve beşerî iradenin rolü gibi birçok konuda, kavramsal çerçeve ve metodolojinin yeterince olgunlaşmamış olması, yine içtihatın bu konulardaki güçlü ve vazgeçilmez katkısının yeterince dikkate alınmamasıyla yakından ilgili görünmektedir.¹³⁷

İslam hukuku, günümüzde dünya genelinde sayıları iki milyara yaklaşan Müslüman toplumlarda hayatı düzenlemedeki etkisini sürdürmektedir. Bu alanda yapılan çalışmaların bir kısmı kanunlaştırma düzeyinde bir kısmı da başta üniversiteler olmak üzere resmî ve sivil alanda akademik düzeyde sürmektedir. İslam dünyasında modernizmle başlayan islah ve tecdit çalışmaları, farklı mezheplerin görüş ve kanaatlerinden de istifade edilmesi bağlamında yeni bir duyarlılık oluşturmuştur. Geçmişin değerli mirasının bütünüyle kucaklanması gereğine inanılan bu anlayışta, bugünün sorunlarına çözüm olabilecek farklı görüş ve kanaatlerin uygun olanlarından istifade edilmesi yoluna da gidilmiştir.¹³⁸

Tarihsel süreçte fikhî meselelere çözüm bulmak, gereksiz ihtilaf ve çekişmeleri gidermek amacıyla bireysel çabalar yanında kurumsal çalışmalar da yer almıştır. Bu kapsamda Osmanlı döneminde Şeyhulislamlık makamına bağlı olarak hizmet veren Fetvâhâne, sorulara cevaplar vermiştir.¹³⁹ Ebussuûd Efendi ve Ali Efendi'nin fetvaları, *Fetâvâyı ankaravî* ve *el-Fetâva'l-hayriyye* gibi fetva kitapları yayımlanmıştır. İslam ülkelerinde belli kuruluşlar fikhî meselelerin çözümünde görev üstlenmişlerdir. Bunlar arasında yer alan ve Mısır'da Ezher üniversitesine bağlı olarak 1961 yılında kurulan Mecmau'l-Buhûsi'l-İslâmiyye; 1981 yılında Suudi Arabistan'da İslam Konferansı Teşkilatı'na bağlı olarak kurulan Mecmau'l-Fıkhî'l-İslâmî; Mekke'de 1976 yılında kurulan Râbitatü'l-Âlemi'l-İslâmî başta olmak üzere, Amerika Birleşik Devletleri, Avustralya, Avrupa, Cezayir, Pakistan, Hindistan ve Malezya gibi ülkelerde çeşitli kurum ve kuruluşlar bulunmaktadır.¹⁴⁰ Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesindeki Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı da bu kapsamda etkin olarak hizmet veren kuruluşlar arasındadır.

Söz konusu kurullarda, genel prensip olarak alan uzmanlarından istifade edilmekte, özellikle tıp, iktisat, bankacılık gibi özel bilgi gerektiren konularda saha uzman-

¹³⁶ Apaydın, “İslam’a Giriş Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar”, 100.

¹³⁷ Apaydın, “İslam’a Giriş Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar”, 100.

¹³⁸ Ahmet Ünsal, “Mukayeseli Fıkıh Çalışmaları”, *Fıkıh*, ed. İbrahim Çalışkan (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2009), 215.

¹³⁹ Ferhat Koca, “Fetvahâne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/496-500.

¹⁴⁰ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Yaman-Çalış, *İslam Hukukuna Giriş*, 131-132.

larının görüşlerine başvurulmakta, çağdaş fikhî konularda bilimsel toplantılar düzenlemekte ve sonuçlar kamuoyu ile paylaşılmaktadır. İstişârî nitelikli bu tür kararların, bireysel fetvalara nispetle toplum üzerinde daha etkili olduğunu ve güven verdiğini söyleyebiliriz. Yine ortak akılla çalışan bu tür kuruluşların, şâz denilebilecek bazı görüşlerle faydasız tartışma ve ihtilafların giderilmesinde olumlu katkılar sağladığı ifade edilebilir.

Fetva merkezli çalışan söz konusu kurulların yanı sıra, üniversiteler bünyesinde yapılan bilimsel çalışmaların da günümüz fikhî problemlerinin çözümüne ışık tuttuğu, hukukî temelden yoksun ihtilafların ortadan kaldırılmasına yardımcı olduğu ve sağduyulu yaklaşımların gelişmesine katkı sağladığını söyleyebiliriz.

Sonuç

İnsanın doğuştan sahip olduğu kişisel özellikleri fitratın bir gereğidir ve doğal ihtilaf sebebidir. Tarih boyunca insanın olduğu her yerde ihtilaf olmuştur. İhtilafın tarihi, insanın tarihi serüveni kadar eskidir. Fikhî ihtilafların tarihsel süreci de fikhînin tarihi ve gelişim süreciyle yakından ilgilidir. Bu itibarla sebepleri, sonuçları ve İslam hukukuna yansımaları bağlamında bir “ihtilaf fikhî”ndan söz edebiliriz.

İslam âlimleri ilk dönemlerden itibaren kesin bilgi ile sabit olan yoruma kapalı itikadî, amelî konularda ve dinin temel sabitelerinde ihtilaf etmemişlerdir. İslam toplumunda güven ve huzuru, birlik ve beraberliği zedeleyen, kin ve düşmanlığa götüren ihtilaflar kabul görmemiştir. Ancak içtihadı açık alanlarda doğruyu bulma amaçlı çabalar sonucu oluşan fikhî ihtilaflar tarih boyunca var olmuş ve ilkesel olarak doğal karşılanmıştır. Sahâbe, tâbiîn ve müçtehit imamlar pek çok fikhî konuda ihtilaf etmişlerdir.

Hz. Peygamber döneminde ashap arasında yaşanan ihtilafları çözüme son merci Allah'ın elçisidir. O'nun sahabe arasındaki ihtilafı konularda verdiği kararlar, Hz. Peygamberin hükmü olarak yansımıştır. Hz. Peygamberin sağlığında ashap arasında yaşanan ihtilaflar, içtihadı dayalı konularda farklı görüşlerin bulunabileceğine delil olarak gösterilmiştir.

Sahâbe döneminde ihtilaf azdır. Özellikle Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer döneminde uygulanan şûrâ temelli kararlar, Medine'de hadis malzemesinin çok olması, önde gelen sahâbe etrafında oluşan ilim meclisleri ve onların kararlarına tabi olma konusunda duyarlı geniş kitleler, ihtilafın az olmasının başlıca sebepleri arasında zikredilebilir. Sahâbenin fetva vermede temkinli davranması ve olabildiğince hüküm vermemeyi tercih etmesi de ihtilafı azaltan bir unsur olmuştur.

Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer döneminde ashâb, yeni ortaya çıkan meselelerin çözümünü istişare yoluyla gerçekleştirmişlerdir. Bu dönemde bireysel içtihatlar yerini şûrâya bırakmıştır. Şûrâ yöntemiyle alınan kararlar ihtilafların azalmasında etkili olduğu gibi, sonraki dönemlerde hüküm istinbâtında dikkate alınan bir delil vasfı kazanmıştır. Hz. Peygamberin vefatından sonra farklı coğrafyalara yerleşen sahâbe, Hz. Peygamber döneminin canlı tanıkları ve dönemin ilmî mirasının taşıyıcıları olarak,

görüş ve kanaatleriyle buldukları yerlerde bir çekim merkezi ve dinî problemleri çözmeye birer başvuru mercii olmuşlardır. Sahâbenin bu süreçte ortaya koyduğu re'y ve kanaatler, sonraki neslin fıkıh anlayışının şekillenmesinde büyük ölçüde etkili olmuştur.

Tâbiîn dönemi, içtihat faaliyetlerinin ivme kazanarak devam ettiği bir süreçtir. Sahâbenin hüküm istinbâtında başvurduğu yöntemlere ve bıraktığı fikhî kazanımlara sahip olan tâbiîn fukahası, genişleyen İslam coğrafyası, artan fikhî problemler ve yoğun içtihat faaliyetiyle daha zengin bir fıkıh mirasına sahip olmuştur. Tâbiîn dönemi, dinamik fikhî yapısıyla İslam hukukunun teşekkülünde etkin bir süreci temsil etmektedir. Sahâbe döneminden farklı olarak, bu dönemde farazî meseleler üzerinde de görüş serdedilmiştir. Hicrî dördüncü asırdan itibaren artık her içtihadî meselenin bir karşılığı ve çözümü olduğu ve yeni bir içtihadı gerek kalmadığı şeklindeki kanaat gittikçe yerleşmiştir. Bu durum içtihat kapısının kapandığı yönündeki kanaati de güçlendirmiştir. Tâbiîn döneminde yaşanan ihtilaflar, çoğunlukla mekân ve bölgeye dayalı ithilâflardır. Sözün hakikat veya mecaz anlamında kullanılması, hadisin bilinip bilinmemesi, hadisin sıhhati, içtihat usûlünün farklılığı ve sosyal çevre gibi etkenler de başlıca ihtilaf sebepleri arasında yer almıştır.

Müçtehit imamlar dönemi, içtihat faaliyetinin yoğun olduğu, fikhın en canlı olduğu “altın çağ”dır. Bu dönemde hadislerin tedvin süreci tamamlanmış, sahâbe ve tâbiîn'in görüşleri ilim merkezlerinde yaygın hale gelmiştir. Fıkıh malzemesinin artması, ihtilafların çoğalmasını da beraberinde getirmiştir. Fukaha, ihtilafları ortadan kaldırmak amacıyla farklı görüşler arasında tercihte bulunmuş, şâz olan görüşleri değerlendirme dışı bırakmışlardır. Bu durum, her bölgede yaygın olan içtihatların öne çıkmasına, bir nevi bölgesel icmâ oluşmasına neden olmuştur. Bölgesel kararlar, bireysel kanaatleri de etkilemiştir. Müçtehit imamlar dönemi, mutlak içtihatın öne çıkması ve usûl kurallarının ortaya konulmasıyla da temayüz etmiştir. Fikirler olgunlaşmış, liyakat sahibi âlimler fikhî kanaatlerini özgürce ortaya koymuşlardır. Yine re'y içtihadı sistemleşmiş ve temel eğilimler etrafında bir ekolleşme yaşanmıştır. Söz konusu ekoller içinden “mezhep” adıyla şahıs merkezli yeni bir hukukî yapılanma ortaya çıkmıştır. Sahâbe döneminde ağırlıklı olarak hoca ve çevre farkına dayanan ihtilaflar, Abbasiler ile birlikte daha çok prensip ihtilafına dönüşmüştür.

Taklit döneminde, mutlak içtihat yerini belli bir mezhebe bağlanmaya bırakmış ve meselelerin mezhep içi kurallar çerçevesinde çözüme kavuşturma gayretleri yoğunluk kazanmıştır. Mezhep hükümlerini yazan, bu doğrultuda fetva veren ve uygulayan güçlü talebeler, mezheplerinin güçlenmesine katkı sağlamıştır. Bu durum taklidin yerleşmesine de zemin oluşturmuştur.

Sahâbe ve tâbiîn ile sonraki dönemde gelen İslam hukukçuları, karşılaştıkları meselelerde temel bir yaklaşım olarak öncelikle Kur'an ve Sünnet'e başvurmuşlardır. İslam'ın ana kaynaklarıyla ters düşmediği, İslam hukukunun genel ilke ve kurallarıyla çelişmediği sürece, zaman ve coğrafyanın tabii şartları içinde oluşan ve liya-

kat sahibi fakihler nezdinde vuku bulan ihtilaflar, müslümanlar için genişlik ve kolaylık olarak görülmüştür. Ömer b. Abdülaziz'in şöyle söylediği rivayet edilmiştir: “Eğer Allah Resulünün ashabı ihtilaf etmeselerdi üzülürdüm. Çünkü bir kişinin sözü insanlar için darlık ve sıkıntı getirir. Onlar kendilerine tabi olunan imamlardır. Onlardan herhangi birinin görüşünü almakla kişi için genişlik vardır.”¹⁴¹

İçtihadta açık konularda bütün müçtehitlerin aynı kanaate sahip olmasını veya bir görüşe herkesin tabi olmasını beklemek, ihtilafı ortadan kaldırmak gibi temelde iyi niyete dayalı bir düşünce olsa da bunun dinî, hukukî ve rasyonel zemini olmadığını ifade etmeliyiz.

Mezhepler arası ihtilaflar, genellikle müçtehitlerin benimsediği ilke ve usullerle ilgilidir. Müçtehidin bulunduğu yerdeki yaşantı biçiminden, örf-adet ve maslahat gibi birçok hukukî gerekçe ile yakından ilgilidir. Bütün müçtehitlerin gayesi, içtihadta konu olan meselede “murâd-ı ilâhî”ye ulaşmaktır. Bu yüzden içtihat ehliyetine sahip fakihlerce, usûlüne uygun şekilde yapılan her içtihat değerlidir ve başka bir içtihatla nakzedilemez. Müçtehit, hata etse de ma'zurdur ve ecir alır. Müçtehid kararlarında özgür kılan, hatta bir nevi koruma altına alan şer'î müjdeyi, zımnen belli ihtilafların her zaman bulunabileceğine ilişkin bir işaret olarak da değerlendirilmek mümkündür.

İhtilafı tamamen ortadan kaldırmaya çalışmak ve ihtilafsız bir dünya tasavvur etmek, yeni ihtilaflara kapı aralayacaktır. Aslolan ihtilaf gerçeğini kabul etmek, hukukî niteliğini kavramak ve farklı bir ufuk olarak değerlendirebilmektir. İhtilafı, iftiraka ve fitneye dönüştürmemektir. Hatta bir “ihtilaf ahlakı” geliştirebilmektir.

Kur'an ve Sünnet'e aykırı olmadığı, icmâ ve hukukun temel ilkeleriyle ters düşmediği sürece, fûrû-ı fıkıhta oluşan ihtilaflar genişlik ve kolaylıktır. Zaruri durumlarda çıkış yoludur. Hukukî problemleri çözmede değerli bir tecrübedir. İslam hukukunda evrenselliğin ve sürekliliğin sağlanmasında önemli vasıtalarından biridir. Bu yönüyle ihtilaf, rahmet kabul edilmiştir. “Doktrindeki ihtilafı anlamayan kişi, fıkıhın gerçek kokusunu alamaz” ifadesi bu gerçeğin başka bir yansımasıdır.

Etik Beyan / Ethical Statement

Yazar / Author

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/*It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.*

Yüksel Salman

¹⁴¹ Beyânünî, Dirâsât, 16.

Kaynakça

- Akman, Mehmet. "Örf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/93-94. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Alevânî, Tâhâ Câbir. *Edebü'l-ihtilâf fi'l-İslâm*. Amerika Birleşik Devletleri: Silsiletü Kadâyâ el-Fikri'l-İslâmî, 2. Basım, 1987.
- Ali el-Hafif. *Esbâbu ihtilâfi'l-fukahâ*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts.
- Ali Hasan, Abdulkâdir. *Nazratu'n-âmmе fi târihi'l-fikhi'l-İslâmî*. Mısır: Mektebetü'l-Kahire, 1956.
- Apaydın, H. Yunus. *İslam Hukuk Usûlü*. Ankara: BİLAY, 5. Basım, 2018.
- Apaydın, H. Yunus. "Re'y". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/37-40. İstanbul: TDV Yayınları, 2008
- Apaydın, H. Yunus. "İçtihat: Dinin Hayatla Buluşması", *İslam'a Giriş Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*. ed. Bünyamin Erul. 81-101. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 4. Basım, 2008.
- Avcı, Aykut. "Fikhi İhtilafların Tarihsel Gelişimi". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (2015/8), 119-132.
- Avvâme, Muhammed. *Edebü'l ihtilâf fi mesâil-i'ilmî ve'ddîn*. Beyrut: Dâru'l-Beşâir el-İslâmiyye, 1997.
- Avvâme, Muhammed. *Eserü'l-hadîsi's-şerîf fi ihtilâfi'l-eimmeti'l-fukaha*. Beyrut: Dâru'l-Beşâir el-İslâmiyye, 4. Basım, 1997.
- Aynî, Mehmed Fikhî. *Risâle fi edebi'l-müftî*. thk. Osman Şahin. İstanbul: TDV İslam Araştırma Merkezi, 1. Basım, 1439/2018.
- Bardakoğlu, Ali. *İslâm Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme*. İstanbul: Kuramer, 1. Basım, 2016.
- Başoğlu, Tuncay. "Tahrîc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/420-422. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Be'yânûnî, Muhammed. *Dirâsât fi'l-ihtilâfâtî'l-ilmîyye*. Kahire: Dâru's-Selâm, 4. Basım, 2013.
- Be'yânûnî, Muhammed. *Fikhu'l-i'tilâf ve'l-ihtilâf*. Riyad: Kürsiyyü'l-Emîr Sultan b. Abdilazîz li'd-dirâsâtî'l-İslâmiyye el-Muâsıra, 1431.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fikhiyye Kamusu*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985.
- Bozkurt, Nahide. *Abbâsîler (750-1258)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 5. Basım, 2018.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahîh*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1992.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî. *Ahkâmu'l-Kur'an*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1405/1985.
- Coulson, Noel J. *İslam Hukuk Biliminde İhtilaf ve Gerilimler*. çev. Ferhat Koca. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed b. es-Seyyid Şerîf. *et-Ta'rîfât*, b.y.: y.y., ts.
- Çalışkan, İbrahim. "Fıkıh Mezheplerinin Oluşum Süreci ve Fakihler Arasındaki Fikhi İhtilafların Sebepleri". *Fıkıh*. ed. İbrahim Çalışkan. 39-61. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 4. Basım, 2009.
- Debûsî, Ebû Zeyd. *Te'sîsü'n-nazar*, thk. ve tsh. Mustafa Muhammed Kabbânî. İstanbul: Eda Neşriyat, 1990.
- Dehlevî, Şah Veliyyullah. *Huccetullâhi'l-bâliğa*. Beyrut: Dâru'l-Küttübi'l-İlmîyye, 1995.
- Dehlevî, Şah Veliyyullah. *Kitâbu'l-İnsâf*. İstanbul: Hakikat Kitabevi, 1994.
- Dehlevî, Şah Veliyyullah. *İkdu'l-cîd fi ahkâmî'l-ictihâdi ve't-taklîd*. İstanbul: Hakikat Kitabevi, 1994.

- Demir, Halis. "Hanefi Mezhebinde Hilâf Literatürü". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (Aralık 2015), 111-146.
- Döndüren, Hamdi. "Sosyal Değişme Karşısında İslam Hukuku ve Yeni Yaklaşımlar". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 1 (2003), 29-50.
- Ebû Dâvûd, Hâfız Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1992.
- Ebû Yûsuf, Yakûb b. İbrahim. *Kitâbu'l-Harâc*. Mısır: y.y., 1352.
- Ebû Zehra, Muhammed. *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye fi's-siyâse ve'l-'akâid ve târîhi'l-mezâhibi'l-fikhiyye*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts.
- Ebû Zehra, Muhammed. *Muhâdarât fi Usûli'l-Ca'ferî*. Mısır: y.y.,1956.
- Efendioğlu, Mehmet. "Sahâbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/491-500. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Ekinci, Ekrem Buğra. *İslâm Hukuku Tarihi*. İstanbul: İstanbul Arı Sanat Yayınları, 2006.
- Ensârî, Ahmed b. Muhammed. *Âsâru ihtilâfi'l-fukahâ fi'ş-şer'â*. Riyad: Mektebetü Rüşd, 1996.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh İlmine Giriş*. İstanbul: Dem, 2019.
- Gözler, Kemal. *Fıkıh-Hukuk İlişkisi Üzerine*. Bursa: Ekin Basın Yayın Dağıtım, 1. Basım, 2019.
- Günay, Hacı Mehmet. "Günümüz Fıkıh Problemleri: Sebepler, Yöntemler ve Yaklaşımlar". *İslamHukuku*. ed. Talip Türcan. 615-631. Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
- Haçkalı, Abdurrahman. "Ehl-i Hadis-Ehl-i Re'y Ayırışması Fikhî mi, İtikâdî mi?". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 2 (2003), 59-68.
- Hallâf, Abdülvehhâb. *İlm-i usûli'l-fikh*. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 7. Basım, 1984.
- Hallâf, Abdülvehhâb. *Hulâsatu't-teşrî'l-İslâmî*. Kahire: Matbaatu'n-Nasr, 7. Basım, 1956.
- Hassan, Ahmed. *İslam Hukuk Ekollerinin Doğuşu*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu-Hüseyin Esen. İstanbul: İz Yayıncılık, 1999.
- Hudârî, Muhammed. *Târîhu't-teşrî'l-İslâmî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî,7. Basım,1960.
- İsfahânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râgıb. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*. thk. Mustafa el-Bâz. Mekke: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 2009.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn. *Reddül-muhtâr ale'd-dürri'l-muhtâr şerhu tenvîri'l-ebşâr*. 6 Cilt. b.y.: Matbai Âmire, 1272.
- İbn Hazm, Ali b. Ahmed. *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l- Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Kayyım, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr. *İ'lâmu'l-muvakkûin an Rabbi'l-Âlemîn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, ts.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükrim. *Lisânü'l-Arab*, Kahire: Dâru'l-Fikr, 1.Basım, 1990.
- İbn Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb en-Nedîm. *el-Fihrist*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- İbn Teymiyye vd., *İctihad, Taklîd ve Telfik Üzerine Dört Risâle*. haz. Hayreddin Karaman. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *İlm-i Hilâf*. nşr. Eşref Hudârî. Dersââdet: y.y., 1330.
- Kahraman, Abdullah. *İslam Hukukuna Giriş*. Ankara: BİLAY, 2. Basım, 2019.
- Karaman, Hayreddin. *İslam Hukukunda İctihad*. Ankara: Emel Matbaacılık, ts.
- Karaman, Hayreddin. *İslam Hukuk Tarihi*. İstanbul: Nesil Yayınları, 1989.
- Karaman, Hayreddin. *İslâmın Işığında Günün Meseleleri*. 3 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 2001.
- Karaman, Hayreddin. "Fıkıh Mezhepleri". *İctihad, Taklîd ve Telfik Üzerine Dört Risâle*. İbn Teymiyye vd.13-31. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2. Basım,1982.

- Kardâvî, Yusuf. *es-Sahve'l-İslâmiyye beyne'l-ihtilâfî'l-meşrû' ve't-teferruku'l-mezmûm*. Kahire: Dâru's-Şurûk, 2001.
- Kattân, Mennâ'. *Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 4. Basım, 1989.
- Kerhî, Ubeydullah b. el-Hüseyn b. Dellâl. *er-Risâle*. thk. ve tsh. Mustafa Muhammed Kabbânî. İstanbul: Eda Neşriyat, 1990.
- Kılıçer, M. Esad. *İslâm Fıkhdında Re'y Taraftarları*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 1994.
- Kılıçer, M. Esad. "Ehl-i Re'y". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/520-524. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Koca, Ferhat. "Hilâf (Mukayeseli İslam Hukuku) İlminin Mahiyeti, Doğuşu, Gelişmesi ve Literatürü". Mukayeseli İslam Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Koca, Ferhat. "Fetvahâne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/496-500. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Koçak, Muhsin vd., *İslâm Hukuku*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.
- Köse, Saffet. "Hz. Ömer'in Bazı Uygulamaları Bağlamında Ahkâmın Değişmesi Tartışmalarına Bir Bakış". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 7 (Nisan 2006), 13-50.
- Köse, Saffet. *İslam Hukukuna Giriş*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 9. Basım, 2016.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli. çev. Hayreddin Karaman vd. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 7. Basım, 2017.
- Mahmud Abdullatîf, Mahmud. *el-İhtilâfâtü'l-fikhiyye lede'l-itticâhâtü'l-İslâmiyye el-muâsıra*. Mansûra: Dâru'l-Vefâ, 2. Basım, 2008.
- Makdûsî, George. "Şâfiî'nin Hukukî Teoloji Anlayışı: Usûl-i Fıkhın Kökenleri ve Önemi". çev. Sami Erdem, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-14-15 (1997), 263-294.
- Mervezî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Nasr. *İhtilâfu'l-fukahâ*. thk. ve tlk. Muhammed Tâhîr Hakîm. Riyad: Dâru Advâi's-Selef, 2000.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc. *el-Câmi'u's-sahîh*. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1992.
- Okur, Kaşif Hamdi. "İslam Hukukunun Oluşumu ve Tarihsel Gelişimi". *İslam Hukukuna Giriş*. ed. Hacı Yunus Apaydın. 22-61. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2019.
- Öğüt, Salim. "Ebû Yusuf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/260-265. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Özen, Şükrü. "İlm-i Hilâf Yahut Fukaha Metoduna Göre Cedel Hakkında Klasik Bir Metin: Menşeu'n-Nazar". *Makâlât* 2 (1992), 171-198.
- Özen, Şükrü. "İhtilaf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/565-568. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Sübki, Tâcuddîn Abdülvehhâb b. Ali. *Tabakâtu's-şâfi'iyyeti'l-kübrâ*. thk. Mahmut Muhammed et-Tannâhî ve Abdülfettâh Muhammed. Kâhire: Dâru İhyâi'l- Kütübî'l-Arabî, 1918.
- Şahin, Osman. "Sahabe ve Tâbiûn Müçtehitlerinin Yeni Gelişmeler Karşısındaki Tutumlarının Hukuk Metodoloji Açısından Analizi". *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi* 9-10 (2006), 45-74.
- Şerefuddîn, Abdülazîm. *Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî ve ahkâmü'l-mülkiyye ve's-şufa ve'l-akd*. Bingazi: y.y., 1989.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. *Neylü'l-evtâr şerhu münteka'l-ahbâr min ehâdis-i Seyyidi'l-Ebrâr*. 8 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, ts.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *İhtilâfu'l-fukahâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.

- Tan, Oğuzhan. “Nevazil Fıkhının Ortaya Çıkışı, Mahiyeti ve Genel Özellikleri”. *Fıkh*. ed. İbrahim Çalışkan. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 4. Basım, 2009.
- Türkî, Abdullah b. Abdülmuhsin. *Esbâbu ihtilâfî'l-fukahâ*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1431/2010.
- Üneys, İbrahim vd. *el-Mu'cemü'l-Vesît*. 2 Cilt. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.
- Ünsal, Ahmet. “Mukayeseli Fıkıh Çalışmaları”. *Fıkh*. ed. İbrahim Çalışkan. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 4. Basım, 2009.
- Yaman, Ahmet-Çalış, Halit. *İslâm Hukukuna Giriş*. İstanbul: BİLAY, 5. Basım, 2013.
- Zerkeşî, Bedruddîn. *H. Aişe'nin Sahâbeye Yönelttiği Eleştiriler*. nşr. Bünyamin Erul. Ankara: Otto, 4. Basım, 2010.
- Zeydan, Abdülkerîm. *el-Medhal li dirâseti's-şerîati'l-İslâmiyye*. Beyrut: Mektebetü'l-Kuds, 1986.
- Zühaylî, Vehbe. *Usûlü'l-fıkhî'l-İslâmî*, Dımaşk: Dâru'l-Fıkr, 1986.